

Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси
Академик Яҳё ҒУЛОМОВ номидаги Археология институти

АМРИДДИН БЕРДИМУРОДОВ

ГҒРИ АМИР МАҚБАРАСИ

Илмий-оммабоп рисола

АБДУҒЛА ҚОДИРИЙ НОМИДАГИ ХАЛҚ МЕРОСИ
НАШРИЁТИ
ТОШКЕНТ — 1996

Бердимуродов, Амриддин.

Гўри Амир мақбараси: Илмий-оммабоп рисола/ Т. Ширинов таҳририда.—Т.: А. Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1996.—80 б.

Сарл. олдиди: Ўзбекистон Республикаси ФА. Я. Гуломов номидаги Археология институти.

1941 йилнинг июнь ойида Хукумат экспедицияси томонидан Самарқанддаги Гўри Амир мақбарасида дафн этилган соҳибқирон Амир Темур, Мироншоҳ, Шохрух, Мирзо Улугбек, Муҳаммад Султон ва Бибиҳоним мақбарасидаги Бибиҳонимнинг даҳмалари очиқган эди. Немис-фашист босқинчилари мамлакатимиз ҳудудига бостириб кириши туфайли экспедициянинг натижалари тўлалгича ёритилмай қолиб кетди. Бу ҳақда эса ўзбек тилида бирорта ҳам мақола эълон қилинмади.

Китоб муаллифи ўша экспедициянинг барча илмий маълумотларини ва архив ҳужжатларини чуқур таҳлил қилиб, Темурийларнинг дафн маросимлари, жасад қолдиқлари, қабртошлардаги ёзувлар ҳамда мақбара ҳақида биринчи марта ўзбек тилида қизиқарли тарзда баён қилган.

Шунингдек, бошқа фотиҳлар ва аждодларимизнинг дафн маросимлари ҳақида маълумотларнинг келтирилиши рисолаи янада қизиқарли қилган.

Рисола Темурийлар тарихига қизиқадиган олимлар ва кенг китобхоналар оммасига мўлжалланган.

63.3(5У)

Тақризчи — Академик Бўрибой АХМЕДОВ

Тарих фанлари доктори Темур ШИРИНОВ таҳрири остида

Б 0403000000—76
М 361 (04) —96 —96

ISBN 5—86484—022—X

© А. Қодирий номидаги халқ мероси
нашриёти, 1996 йил.

МУҲАРРИР ДАН

Ҳар бир халқнинг тарихи унинг ўтмиши ҳақидаги хотирасидир. Хотира ёрқинми, маҳзунми, шарафлими уни ўзгартиришнинг иложи йўқдир. Ҳар бир халқ ўз тарихини борича, ҳеч бир бегона бўёқларсиз, ошиқча шаҳрларсиз билиши керак. Агар ўтмишида буюк боболари, ёрқин воқеалари бўлган бўлса янги авлодлар улар билан фархланиши, ибрат олиши керак. Агар тарихида номус қиларли, авлодларининг юзини ерга қаратадиган воқеалар бўлса, келажак авлод уларни такрорламаслиги керак.

Бошқача қилиб айтадиган бўлсак, тарих бизнинг ўтмиш ва келажак олдидаги ҳолатимизни кўрсатадиган ойнадир.

Афсуски, собиқ Иттифокда ўтмишга ноҳолислик, бирёқлама ёндашиш, уни яхши-ёмонга, оқ-қорага ажратиш қондага айланган эди. Халқимиз тарихини қайси даврини қандай ўрганиш, собиқ марказдан келган гоҳ очиқ, гоҳ ёпиқ буйруқлар асосида амалга оширилди. Собиқ Совет даврининг «ёрқин кунларини» янада бўрттириб кўрсатиш учун ўтмишни зўр бериб қораладик. Ўтмишимизда бирор эзгулик йўқ эди, «биз инқилобга қадар саводсиз, маданиятсиз ва қолоқ эдик», дея жар солдик. Бу пайтда эса тарихимиз жимгина, соқов бўлиб, Турон тупроғида аждоқларимиз яратган бақтрия, сугд, хоразм, турк ва араб имлоларида яратган биттиларимиз, санъат асарларимиз ётаверди.

Самарқанд, Бухоро, Термиз Шаҳрисабз ва Хива каби кўҳна шаҳарларимиздаги бетакрор, осмонўпар обидаларни барпо қилишда аждоқларимиз энг мураккаб меъморий ўлчамларни ишлатганликларини билиб ҳам биз ўтмишда саводсиз эдик дея қуллуқ қилиб туравердик, буюк аждоқларимиз яратган фалсафий ва қомусий билимлар ҳам ўрганилмасдан қолаверди. Шу туфайли биз аста-секин манқурдлаша бошладик...

Улуғ аждоқларимизнинг қабрларини оёқ ости қилдик, ноёб осори-атикаларимизни талон-тарож қилишларига йўл қўйдик.

Бундан ташқари собиқ Иттифокдаги барча халқларнинг тарихи «улуғ оғамиз» нинг тарихига нисбатан саёз, ночор ва нурсиз эканлиги ҳақидаги эртақларни мароқ билан тингладик ва ишондик, сўнгра фарзандларимизни ҳам ишонтирдик. Ўзимиздан етишиб чиққан кўпгина чаласавод тарихчилар ва мафкура «посбонлари» ҳам унвон, мукофот, мансаблар эвазига ўз халқларининг тарихини марказдаги хўжайинларининг хоҳишларига мослаб сохталаштирдилар.

Соҳибқирон Амир Темурни нафақат Турон ва Хуросон, Эрон, балким Оврўпо халқлари тарихида ҳам катта ижобий хизматлари борлигини тас-

диқловчи далиллар борлигига қарамасдан, ўтмишимизнинг Темурийлар даврига оид бошқичи фақат қонхўрликдан иборат, ундан бирор эзгуликни ахтариш бефойда, деган тушунчани онгимизга жойлаштирдилар. Натижада, Амир Темурнинг авлодлари ҳам ўз бобокалонларини қоралайдиган, унга нисбатан нафрат билан қарайдиган бўлиб қолдилар. Лекин айти ўша даврларда Амир Темурнинг Ватанидан узоқларда у ҳақда ҳаққоний илмий, бадиий асарлар яратилаётган, спектакллар ўйналаётган, кўргазмалар намойиш этилаётган эди. Лекин қуёшни бирор нарса билан тўсиб бўлмаганидек, Темурийлар тарихи ва маданиятини ҳам барча зиёлилардан яшириб бўлмасди.

1970—1980 йилларда Археология институтининг бир қатор ёш олимлари Темурийлар тарихи ва маданиятига катта ҳурмат ва қизиқиш билан қарашар, ўзаро илмий баҳсларда Темурийлар даври тарихи халқимиз ўтмишида салмоқли ўрин эгаллашини таъкидлар эдилар. Олимлар У. Алимов, Ж. Мирзааҳмедов ва А. Бердимуродовлар ўша даврлардаёқ Темурийлар маданиятига оид кўплаб маълумотларни йиғишар, тинмай ўрганар эдилар. А. Бердимуродов Москвада аспирантурада ўқидётган йилларидаёқ бошқа мавзуда номзодлик ишини ёзаётганига қарамай, кутубхоналардаги Темурийлар даврига оид кўплаб мақолаларни ўрганиб чиққан эди.

Хайриятки, мустақиллигимиз туфайли ўтмишимизга юўлган ноҳолис муносабат ўзгарди, халқимиз ўз ўтмишини англаш сари қадам қўйди ва бутуни ҳамда эртасини ўз қўлига олди.

Ушбу рисола Темурийлар тарихини сал бўлсада ўрганишга хизмат қилар деган умид билан ёзилган. Унда, шу пайтгача халқимизнинг кўзидан яшириб келинаётган, яъни 1941 йилнинг июнь ойида Ҳукумат экспедицияси томонидан Самарқанддаги Гўри Амир мақбарасида амалга оширилган ишлар ва Темурийларнинг дафн маросимларига оид маълумотлар жамлангандир. Шу билан бирга рисолада Турон халқларининг дафн маросимлари ва бошқа фотиҳларнинг дафн маросимларига ҳам тўхталгандир. Бу маълумотлар Темурийларнинг охирашларига оид маросимларни англашга хизмат қилиши табиийдир.

Азиз Ҳуқувчилар!

Рисолани Сизнинг ҳукмингизга ҳавола этарканмиз, ундан ўзингиз истаган маълумотларни олишингизга ва Темурийлар тарихига оид янги гаплардан огоҳ бўлишингизга ишониб қоламиз.

Тарих фанлари доктори
Темур ШИРИНОВ

**Алишер Навоий юбилейини ўтказиш тадбирлари тўғрисида
ЎзССР Халқ Комиссарлари Совети ва Ўз КП Марказий
Комитетининг қарори**

«Алишер Навоий даврийи тарихий, археологик ва антропологик жиҳатдан ўрганиш учун Навоий Комитетига, Самарқандда Гўри Амирдаги Темур, Улуғбек даҳмаларини ва Қозизода Румийнинг мақбарасидаги даҳмани очишга рухсат этилсин».

ЎзССР Халқ Комиссарлари
Советининг Раиси

Ўзбекистон Компартияси
Марказий Комитетининг
Секретари

А. АБДУРАҲМОНОВ
23—29 апрель 1941 йил

У. ЮСУПОВ
Тошкент шаҳри

Донишманд олим, фидокор ва ҳалол
инсон, устоз Иброҳим Мўминовнинг
порлоқ хотирасига камол эҳтиром би-
лан бағишлайман.

Муаллиф

МУҚАДДИМА

1941 йил июнь ойида собиқ Иттифоқда жаҳон аҳамиятига молик икки воқеа содир бўлди. Бу икки воқеа бир-биридан жуда йироқда ўтган бўлса-да, кўпчилик орасида иккинчи воқеа биринчисининг оқибатида келиб чиқди, деган миш-мишлар пайдо бўлди.

Биринчи воқеа 16 июндан 24 июнгача Туроннинг энг қадимги шаҳри бўлмиш Самарқандда, мовий гумбазли Темурийлар хил-хонасида бўлиб ўтди. Иккинчи воқеа эса, собиқ Иттифоқ билан Польшанинг сарҳадларида 22 июннинг тонг палласида юз берди. Немис-фашист босқинчилари сарҳадларимизга бостириб кириб, ватанимизнинг осудалигига даҳл қилдилар. Шу пайтда халқ ўртасида «Жаҳонгир Амир Темурнинг қабри очилиб, унинг руҳи безовта қилинган, катта уруш бошланиб кетди», деган гаплар тарқалди. Бу афсонага монанд гап эканлиги аниқ. Бу воқеаларга бевосита дахлдор бўлган кинорежиссёр Малик Қаюмов «Ҳаётим — киноматография» номли китобида шундай ёзади: «Узоқ давом этган суратга олиш ишларидан сўнг, бир пиёла чой ичиш учун чойхонага кирдим. Қарасам, учта чол чой ичиб ўтиришган экан. Қўлларида эса каттақон китоб бор эди. Улардан бири Темурнинг мақбарасини очилишига алоқам борми ёки йўқлигини суриштирди. Ҳазиллашиб, «энг катта бошлиғиман», деб айтдим, чунки менинг буйруғим билан чироқлар ёқиларди. Шунда чол: «Темурнинг қабрини очмаслик керак, очилса — уруш руҳи чиқади», деб айтди. Бу гап ё 16 ёки 17 июнь 1941 йилда бўлган эди. «Бу нимадан маълум?» деб сўрадим мен. Чол китобдаги ёзувни кўрсатди ва кулиброқ, арабча ўқишни биласизми деб сўради. Мен биламан, деб жавоб бердим. Жавобим суҳбатдошларимни ажаблантирди, чунки биз бу вақтда кирилл имлосига ўтган эдик. Улар мендайн ёш йиғит арабча ўқишни билмайди, деган фикрда эдилар. Мен ўз сўзимда қаттиқ туриб олган, улар китобни кўрсатдилар ва мен ҳақиқатан ҳам «Темурнинг қабрини очиб мумкин эмас, очилса уруш руҳи чиқади ва қиёматли кунлар бошланади», деган сўзларни ўқидим.

Бу гаплар ҳақида Қори-Ниязийга, А. Семёновга ва С. Айвийга айтдим. Учаласи мақбарадан чиқишиб китобни кўришди, ўқиб

кулишдилар. Домла Садриддин Айний буларнинг барчасини сафсата дея чолларни чойхонадан ҳайдаб юборди. Мен ўзимнинг тажрибасизлигим ва гурлигим оқибатида ўша китобни ва чолларни суратга олмаганимдан ҳозирда жуда қаттиқ пушаймон қилмоқдан».

Биз юқоридаги гапларни ўзимизча шарҳламоқчи эмасмиз. Буни ҳар ким ўзи ҳал қилсин. Ўрни келганда шуни айтмоқчимизки, бизнинг олимларимиз шу кунларгача, ўзлари тушунмаган ва ойдилаштиришга ожиз бўлган ҳар қандай воқеаларни сафсатага ёки чўпчакка йўшиб қўтилишардилар. Хайриятки, энди олимларимиз ҳам сирли оламда қувваи ҳофизаларига сирмайдиган воқеалар ҳам борлигини тан олмоқдалар. Илло, бу яхшилик белгисидир.

Биз юқорида М. Қаюмовга қадимги китобни кўрсатган самарқандлик чоллар ҳақида ўйларканмиз, бу донишманд чоллар ўтмишимизга оид қайси китобни кўрсатган эканлар, балки бу китоб қайси бир ҳамшаҳримизнинг хонадонида қимматли бир ёдгорлик сифатида сақланаётгандир, балки бир куни ўша китоб яна ёруғликка чиқар, деган хаёлларга борамиз.

Юқоридаги ҳукумат қарорида айтилгандек, Самарқанддаги Темурийлар хилхонасини очиш, 1941 йилда ўтказилиши мўлжалланган улуг ўзбек шоири Алишер Навоийнинг 500 йиллик тўйи муносабати билан, шоир яшаган давр тарихини янада чуқурроқ ўрганиш ва тарихий манбаларнинг тўғрилигини яна бир бор текшириб кўриш учун қилинган тadbир бўлиб, бу муҳим тadbирни ўтказиш учун алоҳида ҳукумат экспедицияси ташкил этилиб, унда иттифоқнинг машҳур олимлари жалб этилган эдилар. Академик Т. Н. Қорп-Ниёзий экспедициянинг раҳбари этилиб тайинланди. Аъзолари сифатида: антрополог олим Л. В. Опанин, тарихчи, шарқшунос, профессор А. А. Семёнов, кимё профессори, Ленинград Давлат Эрмитажнинг таъмирловчиси В. Н. Кононов, меъмор Б. Н. Засыпкин, антрополог-скульптор М. М. Герасимов, археолог В. А. Шншкин, юбилей комиссиясининг илмий котиби Ҳ. Т. Зарифовлар фаолият кўрсатдилар. Шунингдек, бу улкан ишни амалга ошириш учун бир қанча ёрдамчилар ва бутун иш жараёнини суратга олиш учун Н. А. Ким раҳбарлигида киночоллар ҳам жалб этилган эди. Улар 100 минг метр кинолентага сурат олдилар. Темурийлар қабрини очиш жараёни аёк эттирилган киноленталарни юборишга буюртма берган Америка, Англия, Австрия, Германия ва бошқа мамлакатлардан Самарқандга шошилинчномалар ёғилди. «Правда» ва «Известия» газеталарининг мухбирлари бу воқеани кенг миқёсда ёритдилар. Экспедиция аъзоларининг олдида турган асосий вазифалар: Темурийлар хилхонасида кимлар дафн этилганлигини аниқлаш, дафн қилиш урф-одатларини ўрганиш, дафн этилганларни антропологик жиҳатдан тўлиқ ўрганиш ва Темурийлар ҳақидаги мавжуд тарихий манба-

лар ҳамда халқ орасидаги афсона-ривоятларнинг қай даражада тўғрилигини аниқлашдан иборат эди.

Шунингдек, бу улкан ишни амалга ошириш учун антрополог-скульптор М. М. Герасимовга ўзи яратган илмий усуллар асосида Темур ва Темурийлар қиёфасини, уларни бош чаноқлари асосида яратиш вазифаси тошпирилди. Экспедиция аъзолари мақбарада бевосита 16 июндан 24 июнгача ишладилар. Қўлга киритилган тарихий далилларни ўрганиб, бу муҳим илмий экспедициянинг натижаларини бир неча тўплам сифатида нашр қилиш мўлжалланган эди. Афсуски, бошланиб кетган уруш барча режаларни барбод қилди. Мўлжалланган ишлар орқага сурилиб кетди. Лекин шунга қарамасдан урушдан сўнг экспедиция аъзоларининг айримлари ёзган илмий мақолалар фақат рус тилида журналларда ва китобларда эълон қилинди. Аммо бундай муҳим воқеалар ҳақида ўзбек тилида бирорта ҳам жиддий мақола ёзилмади. Киночилар гуруҳи суратга олган 100 минг метрлик кинолента ўша пайтдаги СССР Киноматография вазирини Большаковнинг буйруғига кўра зудлик билан Москвага жўнатилди. Кинорежиссёр Малик Қаюмовнинг ёзишича, пойтахтга жўнатилган бу қимматли ленталар шу бугунга қадар топилгани йўқ. Шундай қилиб, халқимиз ўз тарихининг муҳим бир даврига оид маълумотлардан бенасиб қолди ва қолиб келмоқда.

Ушбу сатрларни ёзишдан мақсад, ярим аср аввал Темурийлар хилхонасини очиш пайтида аниқланган қимматли маълумотлар билан халқни таништиришдир. Ушбу ишни ёзишдан экспедиция аъзолари: Т. Н. Қорий-Нийзий, В. А. Шишкин, М. М. Герасимов, А. А. Семёнов, Л. Опанин, М. Е. Массон, В. В. Бартольд, В. Л. Вяткин, Л. Зимин каби олимларнинг Темурийларнинг дафн маросимларига оид асарларидан ва шунингдек, Ўзбекистон Фанлар Академияси Археология институти ва Алишер Навоий номидаги Адабиёт музейида сақланаётган архив ҳужжатларидан, бу воқеани шарҳлаган ўша давр рўзномаларидаги айрим маълумотлардан фойдаланилди.

ЭКСПЕДИЦИЯ КУНДАЛИГИДАН

Темурийлар хилхонасини очиб ўрганиш учун ташкил этилган ҳукумат экспедициясининг аъзолари 15 июнь 1941 йилда Самарқандга етиб келдилар. Уша куни кечқурун экспедиция қатнашчиларининг маслаҳатлашув йиғилиши бўлди. Унда экспедиция олдида турган вазифалар ва уларни бажариш режалари ҳақида келишиб олинди. Бундан ташқари скульптор-антрополог М. М. Герасимов тарихий шахсларнинг бош чаноқлари асосида ўзи яратган қиёфалар ҳақида маълумотлар берди ва суратлар мажмуасини намойиш қилди.

16 июнь 1941 йил экспедициянинг барча аъзолари эрталаб Гўри Амир мақбарасида йиғилдилар. Шу пайтда қабрларни қайси тартибда очиш ҳақида баҳс бошланди. М. М. Герасимов қабрларни бир бошдан, яъни энг чеккадаги Мир Саййид Умар қабрини очишдан бошлашни таклиф қилди. Археолог В. А. Шишкин эса Мир Саййид Умар ва Мир Саййид Баракаларнинг қабрларига тегмасликни таклиф қилди. Ўз фикрини ҳукумат экспедицияси асосан Темур ва Темурийлар қабрларини ўрганиш учун тузилганлигини, хилхонадаги барча қабрларни очишга вақт етишмаслигини ва бошқа сабаблар билан далиллади. Бошқалар унинг фикрига қўшилдилар. Шундай қилиб, жаҳон тарихида чуқур из қолдириб кетган Темур ва Темурийларнинг даҳмаларини очиш бошланди. Қабрни очишдан аввал, қабр атрофидаги мармар тошлар номерланиб, ишчилар томонидан эҳтиёткорлик билан кўчириб олинган эди.

МИРОНШОҲ ҚАБРИНИ ОЧИЛИШИ

Мироншоҳ Амир Темурнинг учинчи ўғли бўлиб, у 1366 йили таваллуд топган. Ўз даврининг мавжуд таълим-табиясини пухга эгаллаган Мироншоҳ отасидан жасурликни ва қаттиққўлликни мерос қилиб олганди. Мироншоҳ 14 ёшида Хуросон ҳокими қилиб тайинлангач, бу борада катта тажрибага эга бўлди. Орадан олти йил ўтгач, Темур уни махсус фармон билан «Румдан то Ҳамадонгача, Бағдоддан то Дарбандгача» бўлган ўлкаларнинг ноиб қилиб тайинлади. Унинг қўл остида Арманистон, Гуржистон, Озарбайжон, Курдистон, Ироқ ва ғарбий Эрон каби ўлкалар

кирарди. Мироншоҳ отасининг буйруғи билан бир қанча ҳарбий юришларда иштирок этди ва лашкарбошилиқ қобилиятини намоён қилди.

Шарафиддин Али Яздийнинг гувоҳлик беришича, Мироншоҳ 30 ёшида, яъни 1396 йилнинг куз ойларида ов пайтида отдан йиқилган ва натижада мияси қаттиқ лат еб, ақлий заифликка дучор бўлган. Тарихий манбаларда Мироншоҳ тўғрисида бир-бирига зид маълумотлар учрайди. Испания қиролининг Самарқандда таъриф буюрган элчиси Руи Гонзалес де Клавихо, Абдураззоқ Самарқандий, Мирхонд каби тарихчилар Мироншоҳ касалликка чалингандан сўнг кўпгина бузғунчилик ва шафқатсизликлар қилганлигини ёзиб қолдирганлар. Тарихчи-биограф Давлатшоҳ Самарқандийнинг ёзишича, шоир Камол Хўжадний 1393 йилдан то 1403 йилгача Табризда яшаган пайтида Мироншоҳ унга кўп яхшиликлар қилганлигини, иқтисодий ва маънавий ёрдам берганлигини ёзган. Арман тарихчиси Тавма Мецопский ўзининг тарихий асарида, Мироншоҳни ҳимматли, юмшоқ кўнгил шоҳ сифатида таърифлаган. Лекин у ҳукмронлик қилган мамлакатлардаги узлуксиз норозиликлар ҳеч тўхтамаганлиги учун Мироншоҳ бу норозиликларни шафқатсизлик билан бостирганлиги оқибатида, подшоҳлик таназулга юз тутди. Шунинг учун Амир Темур Мироншоҳни 1399 йилда тахтдан маҳрум қилди ва унга кичикроқ ўлкаларга ҳукмронлик қилиш вазифасини топширди. Темур вафотидан сўнг, 1405 йилнинг баҳорида Мироншоҳ ўғли Абу Бакр билан иттифоқ тузиб, тожу тахт учун кураш бошлади. Тожу тахт борасида ҳам омади юришмади ва ҳаёти аянчли фожеа билан тугади. 1408 йилнинг баҳорида Мироншоҳ кўшинини туркманларнинг Қора қўюнли уруғидан чиққан Қора Юсуф ва Султон Аҳмадларнинг бирлашган лашкари жанубий Озарбайжонда тор-мор этдилар. Жанг пайтида Мироншоҳ лашкарлари орасида эди. У шиддат билан жанг қилиб, охири қаттиқ яраланди ва отдан йиқилиб тушди. Мироншоҳни яралаган навкар унинг эғнидаги шоҳона либосларни ва қимматбаҳо қурол-яроқларни тезроқ қўлга киритиш учун бошини кесиб, мурдани яланғочлайди. Либослари ва қуролларини ўзига олиб, Мироншоҳнинг бошини эса Қора Юсуфнинг ҳузурига элтади. Навкар жаҳонгир Амир Темурнинг учинчи ўғли, бир пайтлар йирик ўлкаларнинг ҳукмдори бўлган Мироншоҳни ўлдирганлигини билмас эди. Манбаларда ёзилишича, навкарнинг бу ишидан қаттиқ газабланган Қора Юсуф унинг ўзини ҳам ўлдиришга буйруқ берган. Бу фожеа юз берган пайтда Мироншоҳ бор-йўғи 41 ёшда эди. Тарихчиларнинг гувоҳлик беришларича, Қора Юсуф юз берган воқеадан афсусланиб, кечирим сўраб, унинг жасадини Самарқандга жўнатган. Археолог В. А. Шишкин ўзига маълум бўлган тарихий манбаларга таянган ҳолда Мироншоҳнинг жасади Табриздан Шамси Ғурий исмли дарвеш ҳамроҳлигида Кешга, сўнг Самарқандга келтирилиб дафн

этилган деб ёзади. М. М. Герасимов эса Мироншоҳнинг жасади Табриздан тўғри Самарқандга келтирилиб дафн этилган деб хулосалайди. Аммо ҳар иккаласи ҳам Мироншоҳнинг Табризда жанг пайтида ҳалок бўлганлиги ва унинг жасади узоқ йўлдан келтирилиб, оқибатда Темурийлар хилхонасида дафн этилганлигини таъкидлаган.

Темурийлар хилхонаси ҳақида илмий мақолалар эълон қилган тарихчилар М. Е. Массон ва А. Ю. Якубовскийлар бу ерда Мироншоҳнинг жасади борлигига ҳам шубҳа билан қарайдилар. Улар ўз фикрларини қўйидаги ҳолатлар билан далиллайдилар: 1. Мироншоҳ жанг пайтида ҳалок бўлган, боши танасидан жудо келинган ва яланғочланган. Уни Самарқандга элтиш масаласи пайдо бўлганида, жасадини адаштириб қўйган бўлишлари мумкин. 2. Мироншоҳнинг қабри устига бошқа Темурийларникига ўхшаш ёзув йўқлиги. 3. Бу ердан топилган жасаднинг барча қисмлари ўз ўрнида эканлиги, унинг узоқ йўлдан олиб келинганлиги оқибатида пайдо бўладиган суякларининг титилиши юз бермаганлиги каби ҳолатлар.

М. М. Герасимов бу фикрларга қўшилмайди ва олиб борилган тинимсиз антропологик тадқиқотлар натижасида юқоридаги олимларнинг шубҳалари ноўрин эканлигини исботлашга ҳаракат қилади.

М. М. Герасимов Мироншоҳнинг суякларини диққат билан ўрганиб чиқиб, у қайта дафн этилганлиги шундоқ кўриниб турганлигини аниқлади. Унинг боши, қўл ва оёқ панжалари ҳам анчайин тартибсизроқ жойлаштирилгандир. Шундай қилиб, Мироншоҳнинг жасади, М. Герасимовнинг аниқлашича, Табриздан Самарқандга жўнатилишидан аввал яхшилаб мумиёланган. Мумиёланган жасадни ҳар хил асоратлардан сақлаш учун ўша даврнинг одатига кўра теридан тикилган қопга солинган. Унинг боши эса алоҳида ўралган, шунинг учун ҳам ўша даврда Самарқандга Шоҳрухнинг олдига Мироншоҳнинг фақатгина боши юборилган, деган гап тарқалган эди. Узоқ ва машаққатли йўл туфайли Мироншоҳнинг жасади янада қуриб, кўрилган эҳтиёт чораларига қарамай деярли барча панжа суяклари синиб кетган. Дафн пайтида синган суяклар бир-бирига туташтириб қўйилган. Шунга қарамайдан айрим суяклар чириш натижасида йўқолган деган фикр асоссиздир. Чунки жасаднинг бошқа суяклари сақланиши йўқолган суяклар чириган, деган фикрни йўққа чиқарди.

Шу ўринда Темурийлар хилхонасининг тузилиши ҳақида ҳам гапиринга тўғри келади. Маълумки, хилхона икки қаватдан иборат. Биринчи қавати ернинг остида бўлиб, бу ерда жасадлар дафн этилган. Ва бу қаватнинг ичи ошиқча безаклардан холи, анчайин оддий қилиб ишланган. Хилхонанинг иккинчи қавати ҳашаматли бўлиб, унинг деворлари ва ички кишини ҳайратлантирарли даражада мовий ва зарҳал безаклар билан қопланган. Унинг марказий

қисмида, махсус мрамар панжаранинг ичида афсонавий тўқяшил рангли нефрит тоши жойлаштирилган. Барча тошларда марҳумларнинг кимлигини аңглатувчи ёзувлар, Қуръони каримдан оятлар битилган. Иккинчи қаватдаги мрамар тошларнинг тагида, яъни пастки қаватдаги ўша шахсларнинг ҳақиқий қабрлари жойлашган. Пастки қаватдаги барча қабрларнинг устига Темурийлар хонадонигагина хос ёзувлар битилган. Мироншоҳнинг қабри устида эса худди шундай ёзув йўқ. Иккинчи қаватда эса, Мироншоҳнинг қабрини кўрсатувчи ёзув бор. 1941 йилги экспедиция иштирокчилари юқоридаги қаватдаги ёзув асосида Мироншоҳнинг пастдаги қабрини аниқладилар.

Мироншоҳнинг қабри чўзинчоқ бўлиб, узунлиги 166 см, эни — 54 см, баландлиги — 16 см. дир. Қабрнинг деворлари тўртбурчакли пишган гиштардан терилгандир. Лаҳад бевосита ердан қазилган бўлиб, таги ва чеккалари ганч билан мустаҳкамланган. Жасад бевосита лаҳаднинг тубида жойлашган. Маълумотларга қараганда у тобутсиз дафн этилган. Жасаднинг чап бикини сал кўтарилиб, тагига тупроқ қўйилган. Лаҳадга сув кирганлиги учун жасад анча зиён кўрган. Қабр очилгач, антропологларнинг зудлик билан кўрган чоралари туфайли суяклар сақланиб қолинди. Айниқса, бош чаноғини эҳтиёткорлик ва чидам билан таъмирлашга тўғри келди. Шундан сўнггина уни илмий жиҳатдан ўрганишга киришилди. Мироншоҳнинг бош чаноғини ўрганишдан шу нарса маълум бўлдики, унинг баъзи тишлари йўқолган экан. Антропологларнинг фикрича, тишлар Мироншоҳнинг ўлиmidан сўнг йўқолган. М. Герасимов Мироншоҳнинг бош чаноғини диққат билан текшириб, тарихий манбаларда ёзилганидек, ҳақиқатан ҳам уни боши ўткир тиг билан кесилганлигини аниқлади. Шу билан бирга у, Осиеда қадимда мавжуд бўлган, рақибини бошини тана-сидан жудо қилиш усулини ҳам айтиб ўтади. Унинг ёзишича, голиб чиққан навкар ўз рақибини тиззалатиб, чап қўли билан унинг юзидан ушлаб, илкис ҳаракат билан унинг бошини орқага итариб, кучли зарб билан бўйинни ёнбошига ханжар ботириб, ҳалқумни кесган. Сўнгра бошни бўйин умуртқасидан ажратган. Мироншоҳнинг бош чаноғидаги тигнинг излари уни худди шу усул билан ўлдирилганлигини тасдиқлайди. Мироншоҳ бош чаноғининг пастки қисмида ҳам ўткир ромбсимон тигнинг излари аниқ сақланиб қолган. Тарихий манбаларда ёзилишича, жанг пайтида Мироншоҳ ўлдирилгач, унинг кесилган бошини найзанинг учига ўтқазиб, Табрзни жон-жаҳти билан ҳимоя қилаётган шаҳарликларга ҳукмдорларининг бошнини кўрсатганлар. Ҳукмдорларини ўлдирилганлигини кўрган табрзликлар душманга таслим бўлишга мажбур бўлганлар. М. Герасимовнинг фикрича, Мироншоҳнинг бош чаноғининг пастки қисмидаги излар найзанинг тигидан қолган излардир. Бу ҳолатлар Мироншоҳ тўғрисидаги тарихий маълумотларни яна бир қарра тасдиқлайди ва ушбу очилган қабрда

ҳақиқатан ҳам Мироншоҳ дафн этилганлигини кўрсатади. Мироншоҳнинг бош чаноғини ва бошқа суякларини ўрганган М. Герасимов қўйидаги хулосаларга келди: 1. Мироншоҳнинг қабри деб очилган жойдан топилган жасад ҳақиқатан ҳам қайта дафн этилган. 2. Топилган бош чаноғи тапасидан ўтқир тиг билан жудо қилиниб, сўнгра ромбсимон учли найзага ўтқазилган. 3. Суякдаги барча ўзгаришлар ва белгилар Темурийларга хос, наслдан-наслга ўтувчи ўзгаришларни ўзида сақлаган. 4. Мироншоҳ ва Шохрух ака-ука бўлишиб, улар бир онадан туғилганлар.

Мироншоҳнинг қабрини очётган экспедиция қатнашчилари қабрнинг тобидаги лойқа қолдиқларини кўриб ҳайратга тушдилар. Бу ҳол хилхонанинг пастки қаватини сув босганлигини кўрсатиб турарди. Мақбарага сув унинг атрофидан ўтказилган ариқдан тошиб кирган эди. Ариқ эса XIX асрнинг 80-йилларида, хилхона атрофидаги боғни суғориш учун қазилган. Бу ҳақда 1890 йилда Самарқандга ташриф буюрган графиня П. С. Уварова: «Бино атрофидаги барча ерлар рус ҳукуматининг буйруғи билан тозаланиб, кейинроқ ажойиб боққа айлантирилган эди», — деб ёзган. Хилхона ичидаги сувнинг бир қисми ерга сингган, қолган қисми эса буғланиб кетган, шунгача бу ерни сувдан тозалашга ҳеч ким киришмаган. Агарда Темурийлар хилхонасини сув босмаганида эди, бу ерда дафн этилган кишиларнинг жасадлари анча яхши сақланган бўларди.

Қазиш пайтида маълум бўлишича, Мироншоҳнинг жасади мусулмон урф-одатлари бўйича, боши шимолга, юзи эса қиблага бурилган ҳолда кўмилган. Тарихий манбалардан маълумки, Темурийлар хилхонасидаги барча жасадлар аввал бошқа жойда дафн этилиб, сўнгра бу ерга кўчирилгандир. Шу томондан қараганда Мироншоҳнинг жасади қачон Гўри Амир мақбарасига келтирилиб дафн этилганлиги ҳақида аниқ маълумотлар йўқ. М. Е. Массон ва Г. Пугаченковалар Мироншоҳнинг жасади Шаҳрисабздан Самарқандга Абу Саййид ҳукмронлик қилган даврда келтирилган бўлса керак, деб тахмин қилганлар. Бу масалани ойдинлаштиришда қабртошдаги ёзувлар ҳам ёрдам бермади. Экспедиция аъзоси, профессор А. А. Семёновга Темурийлар хилхонасидаги қабртошлардаги ёзувларни ўқиб, таржима қилиш топширилган эди. У диққат билан барча ёзувлардан нухса кўчирди ва ёзувлар суратга олинди. Мироншоҳнинг қабри оилавий хилхонадаги энг хароб қабр десак, лоф бўлмайди. Унинг қабри анчайин оддий бўлиб, бошқаларникидек мармар билан қопланмаган, аксинча, ердан қазилиб, ганч билан мустаҳкамланган, холос. Унинг қабри устида бошқаларникидек мармар тахта қўйилмай, оддий ғиштлар билан беркитилган. Хилхонанинг иккинчи қаватидаги Мироншоҳ қабрининг устидаги қабртош эса қора мармардан юсак дид билан ишлангандир. Аммо ушбу тошда на ўрнатилган вақти ва на бирор тарихий маълумот ёзилган. Бу ёзувлардан фақатгина, ушбу қабр-

тош Мироншоҳга тегишли эканлиги, у Амир Темурнинг ўгли эканлиги ва унинг аждодлари бир-бир санаб ўтилган. Тошнинг ўртасида эса Қуръони каримнинг 11-сурасидан оятлар битилган.

Юқорида айтиб ўтганимиздек, М. Герасимовга Темурийларнинг бош чаноқлари асосида уларнинг асл қиёфаларини яратиш топширилган эди. М. Герасимов Мироншоҳнинг бош чаноғини Москвага олиб кетиб, унинг ташқи қиёфасини яратди. Мироншоҳнинг ушбу яратилган қиёфаси оташнафас шоиримиз Ғафур Ғуломнинг суратига ўхшаб кетади.

ШОҲРУХ МИРЗО ҚАБРИНИ ОЧИЛИШИ

17 июнь куни Мироншоҳнинг қабрини очиш давом эттирилди. Унинг жасади батамом тозаланиб бўлингач, Шоҳрух Мирзонинг қабри устидан оғир тош тахта махсус асбоблар ёрдамида кўтарилиб, Мир Саййид Умарнинг қабри яқинига элиб қўйилди.

Катта-катта мамлакатларни бошқарган, кўплаб бунёдкорлик ишларини амалга оширган, ҳарбий зафарларга эришиб, 73 йил умр кўрган, Амир Темурнинг кичик ўгли Шоҳрух отасининг ўнг томонида ётибди. Қабрнинг усти Темурийлар сулоласига хос равишда ёзувлар битилган кулранг мрамар тахта билан ёпилган. Қабр очилгандан сўнг маълум бўлдики, бу тахта ажойиб қилиб ишлов берилган мрамар тахталардан ясалган ғилофнинг қопқоғи экан. Шоҳрухнинг жасади ғилофнинг тубида, чап елкаси сал кўтарилган ҳолатда ётибди. Унинг елкасининг тагида эса озгина соёз тупроқ ҳам сақланган. Жасад бир пайтлар икки хил қафанга ўралганлиги маълум бўлди. Биринчи қафан қора-кўкиш рангда бўлиб, жуда нафис, иккинчи мато эса анча дағал йиғирилган жундан тўқилгандир. Шоҳрух суяқларининг баъзи жойларида қачонлардир мумиёланган мускулларнинг қолдиқлари учрайди. Бу ҳол Шоҳрухнинг жасадини Хиротдан Самарқандга кўчириб келишдан аввал махсус мумиёланганидан дарак беради. Хилхонани сув босганлиги учун барча мумиёланган аъзолар чириб кетган ва натижада суяқлар яп-яланғоч ҳолда сақланган. Шоҳрух Мирзонинг боши ва чап елкаси тагига тоза тупроқдан ёстиқча қилиб сал кўтарилиб, боши ўнг ёнига бурилиб, юзи Маккага қаратилган. Унинг бош томонида ёғочдан ясалган қаламдон қўйилган бўлиб, қаламдон ичида бир неча юзлаб силлиқ тошчалар сақланган. Тошчаларнинг сиртига қараганда улар денгиздан келтирилганга ўхшайди. Экспедиция иштирокчилари ўртасида ушбу қаламдон ва унинг ичидаги тошлар турли мунозараларга сабаб бўлди. Ҳар ким ҳар хил фикрларни айтди. Уша айтилган фикрларнинг айримлари қўйидагилардан иборат:

1. Бу тошлар муқаддас Макка шаҳридан келтирилгандир.

2. Тошлар Шоҳрух жасадини олиб келиш пайтида карвон тўхтаб ўтган жойлардан терилган бўлиши мумкин.

3. Қандайдир муқаддас жойдан келтирилган бўлиши мумкин.

4. Тошлар Шоҳрух биринчи марта дафн этилган жойдан олинган.

Ёзувчи М. Шейвердиннинг фикрича, бу тошлар фолбин фол очган пайтда фойдаланган тошлар бўлиб, Шоҳрух вафот этган, бу тошлар унинг жасади билан бирга кўмилган.

Хуллас, бу тахминларни анигини билиш учун Темурийлар яшаган даврнинг дафн маросимларини муқаммал ўрганиш керак.

Шоҳрух Мирзонинг жасади қабрдан чиқариб олинган, эҳтиётлик билан Смарқанд дорулфунинига олиб келинди. Суяклар кимёвий усуллар билан тозоланган, антрополог Л. В. Ошанин томонидан ўрганиб чиқилди. Олимнинг фикрича, Шоҳрух 70 ёшларга етган, жуда кексайиб қолган ва ҳаётлик чоғида барча тишлари тўкилиб кетган экан. Антрополог М. Герасимовнинг аниқлашича, Амир Темур 70 ёшида худди 50 ёшли киши каби ғайратли ва бақувват бўлган. Шоҳрух эса бу ёшда батамом қариб бўлган экан. Умуман олганда, Шоҳрух табиатан нозик киши эканлиги маълум бўлди. Унинг бўйи — 157 см. бўлган. Антропологларнинг аниқлашича, Шоҳрухнинг бош чаноғини кўриниши, отаси Амир Темурнинг бош чаноғидан тубдан фарқ қилиб, оврўпоча кўринишга эгадир. Бу қиёфа антропология фанида Фарғона-Помирча кўриниш деб аталиб, у туронликларга хосдир.

Темурийлар даврига оид кўплаб йилномачиларнинг гувоҳлик беришича, соҳибқироннинг жангу-жадаллари ҳақида эринмасдан ҳикоя қилган тарихчилар нима учундир, унинг хотинлари ҳақида жуда кам ёзганлар. Бу мусулмончиликда бировнинг хотинлари ҳақида оғиз кўпиртириб гапириш одобсизлик ҳисобланган дунёқараш билан боғлиқдир. Оврўпода эса аксинча, уларнинг хотинларини қанчалик мақтасангиз, уларга шунча кўп ёқишингиз мумкин. Шунинг учун оврўполик подшоҳларнинг оилавий сир-асрорлари ҳақида жуда кўп маълумотлар сақланиб қолган.

Энди мавзуга қайтадиган бўлсак, Темурнинг хотинлари ҳақида кам маълумот сақланган. Амир Темурнинг суякли хотини, гўзал ва оқила, халқнинг тилида турли-туман афсоналарга айланиб кетган, Бибихоним номи билан машҳур Сароймулк хонимни габиат фарзанд кўриш бахтидан бенасиб этган. Шу сабабдан Шоҳрухнинг онаси ким бўлганлигини аниқлаш ҳозирча ҳеч кимга насиб қилмай турибди.

Ота ва бола, яъни Амир Темур ва Шоҳрух бир-биридан тубдан фарқ қилувчи икки хил ирқий кўринишга эга эканлигини англаган айрим олимларда Шоҳрух Темурнинг ўғли эмас, деган шубҳалар ҳам пайдо бўлди. Бу масалани фақатгина антропологлар, ота ва боланинг суяк қолдиқларини муқаммал ўрганиш билангина ечиб беришлари мумкин эди. Шунинг учун М. Герасимов

Амир Темур ва Шоҳрухнинг суякларини диққат билан ўрганишга киришди. Унинг фикрича, шубҳасиз Шоҳрухнинг оврунчога этник кўриниши унга онасидан ўтган. Темур ва Шоҳрухнинг икки хил ирқий қиёфага оид бўлишларига қарамасдан, улар ўртасида умумий ўхшашликлар ҳам мавжуд. Уларнинг кўз косаларининг тузилиши, бурун ва пешоналаридаги, бош чаноқларидаги чоклар ва бошқа белгилар Шоҳрухнинг отаси шак-шубҳасиз Амир Темур эканлигини кўрсатиб турибди.

М. Герасимов Шоҳрухнинг бош чаногини ҳар томонлама ўрганиб чиқиб, ўзи яратган усул асосида унинг қиёфасини яратди. Шоҳрухнинг сочи, бош кийимлари ва бошқа либослари Темурийлар даврида яратилган миниатюралар асосида ишланди. Бу машаққатли ишларнинг натижасида Шоҳрухнинг хужжатли қиёфаси яратилди ва кўпчилик олимларнинг тан олишларича сурат Шоҳрухнинг замондошлари у ҳақда ёзиб қолдирган тасвирларга мос келади. Тарихчиларнинг ёзишларича, Шоҳрух ёшлигида абжир, қаққон, қақди-қомати расо йигит бўлган. Амир Темурнинг вафотидан сўнг тож-тахт учун бошланиб кетган низолар Шоҳрухни ҳам четда қолдирмади. Шу туфайли у умрининг охирида оғир жангларда қатнашишга мажбур бўлди. Машҳур шарқшунос В. Бартольднинг ёзишича, Шоҳрух 1446 йилда Ҳиротдан Фарбий Форсга қўшин тортишга мажбур бўлди. Бу ерда Бойсунқўр Мирзонинг ўғли, Шоҳрухнинг набираси қизиққон амирзода Султон Муҳаммад ўз бобосининг ҳокимиятига қарши исён кўтариб, Ҳамдон, Исфохон ва Шерозни эгаллаган эди. Шоҳрух бу ерга етиб келгач, Султон Муҳаммад унга қарши чиқишга юраги дов бермай, тоққа қочди. Шоҳрух исёнчиларни осонгина бостириб, уларни қаттиқ жазолади. Шу пайтда, Мирзо Шоҳрух давлат ишларига аралашиб турадиган хотини Гавҳаршодбегимнинг гапига кириб, жаҳонгир отаси ҳам, мунажжим ўғли ҳам журъат қилмаган ишга қўл урди. У кўзғолонга алоқадор бир неча саййидларни қатл эттирди. Бу иш кўпчиликни ларзага солди. Айрим қадимги тарихчиларнинг гапларига қараганда Шоҳрух хонадонида юз берган ҳалокатлар саййидларнинг қарғишлари билан боғлиқ эмаш. Орандан кўп ўтмай Шоҳрух Эроннинг Рай вилоятидаги Пашовариқишлоғида касалликдан сўнг, 73 ёшда вафот этди. Шоҳрухнинг жасадини тахт учун бошланган низолар туфайли Ҳиротга олиб кетишиб, Гавҳаршодбегим томонидан қурилган мадрасага, олдинроқ вафот этган Бойсунқўр Мирзо ёнига дафн этдилар. Бу ишларнинг бошида Гавҳаршодбегимнинг ўзи турди. Ўрни келганда Шоҳрухнинг доимо ҳамроҳи бўлган, унинг муҳаббатига сазовор бўлган Гавҳаршодбегим ҳақида ҳам икки оғиз гапириш лозимдир. Тарихий манбаларда ёзилишича, Амир Гиёсиддин Тархоннинг қизи бўлган Гавҳаршод анча ёшлигидаёқ Амир Темурга келин бўлган эди. У амирнинг қизи бўлиб, анчайин эркаликларга ўрганганиданми, ўз гапининг инobatта олинишини ва албатта бажари-

лишини жуда истарди. У Шоҳрухга Улуғбек, Бойсунқур ва Жуқий каби ўғилларни ато этди ва набираларни тарбиялаб берди. Гавҳаршодбегим Ҳирот ва Машҳадда мадраса ҳамда масжидлар қуришга бош-қош бўлди. Унинг ҳаёти Шоҳрух вафотидан ўн йил ўтгач, фожиа билан тугади. Уни Султон Абу Саййиднинг буйруғи билан Ҳиротда, 1457 йилнинг 31 июлида қатл эдилар. Унинг жасадини ўзи қурдирган мадрасага, ўғли Бойсунқур Мирзо ёнига дафн этдилар.

Шоҳрух вафотидан сўнг Ҳирот тахти учун кураш бошланиб кетди. Бу курашда Олоуддавранинг қўли баланд келиб, тахт ва хазина унинг қўлига ўтди. Лекин кейинги бўлиб ўтган воқеалар Улуғбекни Ҳирот томонга қўшин тортишга мажбур қилди. Жангу жадаллар билан Ҳирот эгаллангач, Улуғбек у ерда ўғли Абдулатифни қолдириб, Самарқандга қайтди. У Самарқандга қайтишдан олдин отаси Шоҳрухнинг жасадини қабрдан чиқариб олиб кетишга тайёрлашни буюрди. Улуғбекнинг мақсади отасининг жасадини буюк бобосининг ёнига дафн этиш эди. Карвон Мирзо Шоҳрухнинг тобутини анчайин машаққатлар билан Самарқандга омон-эсон олиб келишга муваффақ бўлди. Тарихчи олим, академик Бўрибой Аҳмедовнинг ёзишича, карвон Самарқандга қош қорайганда кириб келган. Ўша кечаси Мирзо Улуғбек ёнига шогирди Али Ҳушчини олиб, Амир Темур хилхонаси ёнидаги Муҳаммад Султон хонақосида тунаган. Эртаси куни, пешин намозидан сўнг Шоҳрухнинг жасади дин ахиллари ва сарой аёнлари ҳамда самарқандликларнинг иштирокида Амир Темур хилхонасига дафн этилди. Халққа худойи берилди, Қуръондан тиловатлар қилинди. Шоҳрухнинг қабр тошида, унинг жасади Самарқандга, Амир Темур хилхонасига қизи Поёнда Султонбека томонидан олиб келинди, деган ёзув бор. Юқорида айтиб ўтганимиздек, тарихий манбаларда Шоҳрухнинг жасади Самарқандга Улуғбек томонидан олиб келинганлиги айтилган.

Агарда синчиклаб қарайдиган бўлсак, бу маълумотларда бир-бирини инкор қиладиган ҳолат йўқ. Негаки, Улуғбек Ҳиротда жанглар ва ҳокимиятни кимга қолдириш, хазинани қўлга киритиш каби оғир масалалар билан банд бўлганидан, отасининг ҳокини кўчириш билан бевосита шуғулланишни жигари Поёнда Султонбека зиммасига юклаган бўлиши, бу иш охирига етказилгач эса қабртошга Поёнда Султонбегимнинг номи битилган бўлиши мумкин. Шоҳрухнинг қабри экспедиция иштирокчилари томонидан очилган пайтида жасад мумиёланганлиги маълум бўлди. Лекин ҳозиргача бир масала ноаниқ қолиб келмоқда. Унинг жасади Эрондан Ҳиротга олиб келинган пайтидами ёки Ҳиротдан Самарқандга олиб келиниш пайтида мумиёланганми, аниқлаш лозимдир. Лекин шу нарса аниқки, Шоҳрухнинг жасади ҳам худди акаси Мироншоҳнинг жасади каби Самарқандга келиш учун туяларда узоқ ва машаққатли йўл босган.

МИРЗО УЛУҒБЕК ҚАБРИНИ ОЧИЛИШИ

Муаззам Самарқанддаги Темурийлар хилхонасида соҳибқирон Амир Темурнинг оёқ томонида, унинг набираси, буюк мунажжим олим, Мовароуннахрнинг илмий шон-шухратини оламга ёйган давлат арбоби замона зулми оқибатида 56 ёшда шаҳид кетган Мирзо Улуғбек абадий уйқуда ётибди... Экспедиция аъзолари 18 июнда Улуғбек қабрини очишга киришдилар. Қабр устига мрамар тахтани кўтариш учун махсус қурилмалар ўрнатилди. Унинг қабрини тузилиши ҳам отасининг қабридан унчалик фарқ қилмайди. Буюк мунажжимнинг жасадини жойлаштириш учун яхлит кулранг мрамартош уйиб олингандир. Тубига эса дўртта мрамар тахта ётқизилган. Қабрнинг ичи 210 см, эни 68 см, чуқурлиги эса 61 см. Қабрнинг оғзи қалин мрамар тахта билан беркитилган бўлиб, унинг сиртида ёзув мавжуд. Ушбу ёзувда Улуғбек тўғрисида маълумотлар ва ўз ўғли томонидан ўлдирилганлиги ҳақида хабар бор. Улуғбек қабрининг қопқоғи отаси Шоҳрух қабрининг қопқоғига жуда ўхшашлиги ва ёзувларнинг битилиш усуллари ҳам бир хил. Бу М. Массонни иккала тошни ҳам бир уста ясаган деган хулосага олиб келган.

Қабр ичида Улуғбек жасадининг қолдиқлари қуйидаги тартибда ётар эди: жасад чалқанча қилиб, чап елкасининг тагига озгина тупроқ уйиб кўтарилган, юзи эса Макка томонга қараган ҳолатда ётқизилган. Бошининг тагида эса қизил газламадан тикилган халтачага тупроқ солиб қўйилган. Унинг боши танасидан нарироқда, юзи ерга қаратилган ҳолда қўйилган бўлиб, бош чаноғи билан бирга учта бўйин умуртқаси ёпишиб турарди. Учинчи умуртқада ўткир тирнинг изи яққол кўринади. Кўл ва оёқ бармоқлари тартибсизроқ, бошқа суяклари эса аслича ётарди. Кўпчилик суяклар бир неча қават газлама билан ўралган ҳолатда учратилди. Газлама қабрнинг тубида — жасаднинг бош ва оёқ томонларида сақланиб қолган. Бу газламалар кафан сифатида жасаднинг устини қоплаб турарди. Бу кафанларнинг тагида нафис газламадан тўқилган чолворнинг қолдиғи ва унинг тепа қисмида эса белбоғсимон тасманинг қолдиғи сақланган. Шунингдек, жасад билан бирга Улуғбекнинг тиззаларигача етадиган кўйлагининг қолдиқлари ҳам мавжуд.

Улуғбек қабри очилганидан сўнг, у ҳақда халқ ўртасидаги турли-туман ривоятлар ва тарихий манбалардаги маълумотлар тўғри ёки нотўғрилигини аниқланга имконият туғилди. Шарият қоидаларига кўра, Мирзо Улуғбек ўлдирилган пайтда қайси кийимда бўлса, худди шу кийимларда дафн этилган.

Шариятга кўра, шаҳид бўлган кишини ювиш, бошқа кийим кийдириш, мумиёлаш бутунлай тақиқланган. М. Герасимовнинг фикрича, Улуғбек ўлдирилгандан сўнг анча вақт мобайнида очиқ ҳавода қолиб кетган ва у ювилмасдан шу туришича дафн этил-

ган. Унинг танасидаги сон-саноксиз чивин тухумларининг қолдиқлари шуни кўрсатиб турибди. Қабрни сув босганлиги учун либослар жуда ёмон сақланган. Шунга қарамай, В. Кононовнинг заҳматкашлиги билан газлама қолдиқларини йиғиб олишга эришилди. Унинг аниқлашича, Улуғбекнинг чолвори ва кўйлаги пахта ва ипакдан тўқилган газламадан тикилган экан. Чунки шарнатга кўра мусулмон эркаклари ипакдан тикилган либос кийишлари маъқул қилинган. Инак унинг танасига термаслиги керак бўлган. Шунинг учун ҳам Улуғбек либосларининг таги пахтадан қилинган. Шарнатга кўра аёлларгина ипакдан тикилган либосларни кийишган. Фақат лашкарларга жанг пайтида ипакдан тикилган либос кийиш мумкин бўлган, чунки ипак либос ҳар хил оғир жанг қуроолларини танани эзишидан сақлаган. Ислом оламида етук қонуншунос сифатида тан олинган Абу Ханифнинг фикрича, фақат аралаш матодан тикилган либосларнинггина кийиш мумкин бўлган. Ўрта Осиёда шарият қоидаларига тўлиқ амал қилиш бирмунча бузилганлиги учун ярим ипакдан тикилган либосларни кийиш кенг расм бўлган. Айрим аёллар ўртасида соф ипакдан яқтақ кийиш кенг тарқалган.

Улуғбек жасадининг ётиши, уни дафн қилингандан сўнг бошқа безовта қилинмаганлигидан дарақ бериб турибди. Суяклар анчайин яхши сақланган бўлиб, фақат чап қўлининг билак қисми тузлар емириши оқибатида сақланмаган. Мирзо Улуғбек ўғли Абдуллатифнинг буйруғи билан ўлдирилганлиги барчага маълумдир. М. Герасимов Улуғбек бош чаноғини диққат билан ўртаниб чиқиб, тигнинг изи унинг пастки жағида ҳам қолганлигини аниқлади. Унинг фикрича зарб ниҳоятда кучли бўлиб, Улуғбек тиззаланган ҳолатда бўлган ва қотил у билан юзма-юз туриб, ўнгдан чап томонга қараб қилич солган. Умуртқадаги қолган изларга қараганда, қилич жуда ўткир ва қотил бу борада катта тажрибага эга эканлиги кўриниб турибди.

Тарихий манбаларга қараганда, Амир Темурнинг набираси, Шоҳрухнинг катта ўғли, бўлғувси мунажжим Улуғбек Эрон Озарбайжонининг Султония шаҳрида, 1394 йилнинг 22 мартда, яъни Наврўз куни дунёга келди. Ўн етти ёшли Шоҳрухнинг гўзал хотини Гавҳаршодбегимнинг кўзи ёриганда Амир Темур Месопотамияда жанг қилиш билан машғул эди. Бу қувончли хабарни тезроқ соҳибқиронга етказиш учун Сароймулк хоним унга элчи жўнатди. Хонимнинг элчиси етиб келганда, Темурнинг лашкарларига Мордин шаҳри аҳолиси энди таслим бўлиб турган экан. Қувончли хабардан сўнг Темур шаҳар аҳолисига катта шафқат кўрсатди ва товон тўлашдан халос қилди. Чақалоққа Муҳаммад Тарағой деб ном бердилар. У ёшлигидан яхши тарбия олиб, етук олим ва давлат арбоби бўлиб етишди. Лекин унда олимлик иқтидори кучлилик қилди ва тарихда буюк мунажжим сифатида абадий қолди.

Аmmo замон тўфонлари бу буюк инсонга ҳам шафқат қилмади. Унинг умри фожеа билан тугади, тақдирга тан берган Мирзо Улуғбек Самарқанд тахтини катта ўғли Абдуллатифга беришга ва ўзи қолган умрини фалакиёт илмига бахшида қилишни ният қилди. Илми давом эттиришдан олдин Маккага бориб келишни ихтиёр этди. Фикрини ўғли Абдуллатифга айтган эди, у ҳам отасининг бу ниятини маъқуллади. Бунинг устига, у отасига ҳамроҳ қилиб, аввал ҳажга бориб келган амир Муҳаммад Хусравни кўшиб юборишини ҳам айтди. Улуғбек сафарга тайёрлана бошлаган пайтида унга қарши янги ва сўнгги фитна ҳам бошланди. Самарқанд тахтига, худди Амир Темур давридагидек Чингизийлар қавмига оид қандайдир гадойвачча номига хон қилиб тайинланиб, барча бошқарув ишларини ўз қўлига олган Абдуллатиф отасини ўлдириш режасига ҳам бош-қош бўлди. Шу ўринда бир нарсани айтиб ўтиш лозимки, Абдуллатиф ва унинг ҳамтовоқлари Улуғбекни очикдан-очик оддий бир кишини ўлдиригандек ўлдиролмас эдилар. Шунинг учун улар бу ишни иложи борича шарият қоидалари доирасида амалга оширдилар. Абдуллатиф отаси Самарқанддан жўнаб кетишидан олдин, ўз ҳузурига ундан «бесабаб жабр кўрганман» деб юрганларни йиғиб, кимда-ким Улуғбекдан жабр кўрган бўлса, хоннинг олдига бориб хун талаб қилсин деб ўргатди. Узини беайб жабр кўрганман деб ҳисоблаганлар орасида сулдуз қабиласи бошлигининг ўғли Аббос ҳам бор эди. Улуғбек Аббоснинг отасини золимлиги ва бошқа номақбул ишлари учун қатл эттирган эди. Қўғирчоқ хон дарҳол Аббосга хун олишга ижозат берди. Абдуллатиф ҳам тезда Самарқанд уламоларини тўплаб, «жабрдийда» Аббосга Улуғбекдан хун олишга фатво беришларини сўради. Йиғилганларнинг кўпчилиги бу ношарий фатвога ўз муҳрларини босиб, Улуғбекнинг ўлдирилишига розилик бердилар. Фақат бир киши, Самарқанднинг қози қалони Шамсиддин Муҳаммад Мискин бу фатвони тан олмади ва унга ўз муҳрини босмади. Улуғбек тахтада турган пайтларида унга кўпгина тўғри маслаҳатлар берган бу ҳалол инсон, у тахтдан тушиб, хор бўлганида ҳам унга нисбатан хоинлик қилмади, имони бутунлигини сақлади. Лекин у яққаланиб қолди, у муҳрини босмагани билан улар ўз шум ниятларидан қайтмадилар. Шундай қилиб улуг мунажжим Мирзо Улуғбекни ўлдириш ҳақида фатво берилди. Бундан беҳабар Улуғбек ҳамроҳлари билан Макка йўлига отланди. Самарқанд тахтида 40 йил ўтирган улуг мунажжим бу гўзал шаҳарга сўнгги марта боқиб, от жиловини кунботар томон бурди. Улуғбекнинг сўнгги онлари ҳақида, тарихчи Мирхонд, воқеаларни бевосита ўз кўзи билан кўрган ҳожи Муҳаммад Хусрав тилидан ҳикоя қилган. Унинг гапига қараганда, Улуғбек Самарқанддан чиқиб йўлга отланганида анчайин хушчақчақ эди. Йўловчилар унча узоқ масофага етмасларидан, уларнинг орқасидан бир навқар етиб келиб, хон уларни бирон ерда тўхтаб туришларини, Улуғбекни сафарга муносиб ра-

вишда жўнатиш учун қўшимча тадбирлар поёнига етказилишини кутиб туришни буюрганлигини айтди. Бундай буйруқдан бироз жаҳли чиққан Улуғбек қўшни қишлоқда тўхташга мажбур бўлди ва бир ҳовлига кирдилар. Ҳаво анчайин совуқ эди. Мирзо Улуғбек олов ёқиб, гўшт қайнатишни буюрди. Навкарлар ёққан гулханинг тили осмонга урлади ва бир учқун унинг чакмонига тушиб қуйдирди. Улуғбек гулханга маъюсгина боқиб: «Сен ҳам билдингми?» — деди. Шундан сўнг унинг кайфияти бузилди. Ҳожи Муҳаммад Хусрав уни ҳар хил сўзлар билан овунтиришга уринди. Шу маҳал эшик зарб билан очилиб, Аббос ва унинг бир шериги шахд билан киришди. Улуғбек бирданига ўрнидан туриб, унга ташланди ва кўкрагига зарб билан мушт туширди. Аббоснинг шериги унинг эгнидаги чакмонини ечиб олди. Аббос арқон олиб келиш учун чиққач, Ҳожи Муҳаммад Хусрав эшикни ичкаридан занжирлаб олди... Бу муддатда Мирзо Улуғбек ўлими олдидан сўнгги таҳорат қилишга улгурди. Аббос қайтиб келиб, Улуғбекнинг қўл-оёқларини бoғлаб ҳовлига судраб чиқди ва ёниб турган машъаланинг ёруғига олиб келиб, тиззалатиб, қиличини қинидан суғуриб бир ҳамла билан унинг бошини узиб ташлади. Бу фожеани Улуғбекнинг шериклари Ҳожи Муҳаммад Хусрав ва бошқа навкарлар қоронғи ҳовлининг бурчак-бурчакларидан кузатиб турдилар. Шундан сўнг улар ҳам Самарқандга қайтиб кетдилар. Тарихчи Давлатшоҳ Самарқандийнинг ёзишича, Улуғбек кичикроқ дарёнинг ёқасида 25 октябрь 1449 йилда ўлдирилган. Тарихчи тилга олган бу дарё Даргом канали бўлган бўлиши, қотиллик эса Найман ёки Хишрав қишлоғида содир бўлган бўлиши мумкин.

Абдуллатиф отасини ўлдириш учун анчайин қийналиб казозазоларни ёрдамига таянган бўлса, отасининг ўлиmidан сўнг 2—3 кун ўтгач эса ҳеч бир қийинчиликсиз укаси Абдулазизни ҳам қатл эттирди.

Бегуноҳ отаси ва укасини қонини тўккан шахзода Абдуллатиф тўғрисида тарихчилар анча-мунча маълумотларни ёзиб қолдирганлар. Тарихчиларнинг ёзишларича, Ҳиротда бувиси Гавҳаршодбегим қўлида тарбия кўрган Абдуллатиф отаси каби иқтидорли бўлган. У фалакиёт илми билан чуқур шугулланган, шеърятни севган, тарихий асарларни кўплаб мутоала қилган. Тарихчи Абдураззоқ Самарқандийнинг ёзишига кўра, ота ва бола ўртасида бошданоқ бир-бирларига ишончсизлик билан қараш мавжуд бўлган экан. Бунинг сабаби, Улуғбек ҳам, Абдуллатиф ҳам фалакиёт илмини яхши билганларидан, ўз гороскопларини ўрганганлар. Уларнинг ҳар иккаласининг гороскоплари бир-биридан иккинчисига хавф-хатар бўлиши мумкинлигини кўрсатган эди. У ўзининг пуштикамаридан бўлган фарзанднинг ташаббуси билан ўлдирилди. Отаси ва укасини қонини тўкиб Самарқанд тахтини эгаллаган Абдуллатифнинг ҳам даври-даврони олти ойдан ошмади. У Мирзо Улуғбек тарафдорлари томонидан 1450 йилнинг 9 майида ўл-

дирилди. Унинг ўлими ҳақида тарихчилардан Мирхонд ва Масъуд ибн Усмон Кухистонийлар маълумот ёзиб қолдирганлар. Уларнинг ёзишларича, Абдуллатиф ўлдирилладиган кунги саҳар пайтида ёмон туш кўрган. Тушида соқолли бир одам, товоқда унинг олдига ўзининг кесилган бошини келтириб қўяди. Даҳшатли тушдан кўриқиб уйғонган Абдуллатиф Низомий Ганжавийнинг «Хамса»сини олиб фол очмоқчи бўлади. У китобни дуч келган жойини очганда:

«Падаркуш подишоҳиро нашояд,
Агар шояд ба-жуз шеш моҳ нашояд».
(Шоҳ бўлмас отасини ўлдирган киши,
Ошмас олти ойдин магар бўлса ҳам),—

— деб ёзилган экан.

Бундай кўнгилсиз тушдан юрагига ваҳима тушган Абдуллатиф Боғимайдондан чиқиб йўлга тушди. Шаҳзода навкарлари билан бирга ўтаётган йўл тор бўлиб, унинг бир тарафи жарликдан, иккинчи томони эса Боғи Навнинг баланд деворидан иборат эди. Улугбекнинг қасдини олиш учун унинг орқасидан пойлаб юрган Бобо Хусайн баҳодир шериги билан уларни дарахтларнинг орқасида кутиб турарди. Абдуллатиф ваҳимали хаёлларга чўлганиб, уларнинг олдидан ўтиб кетгач, Бобо Хусайн елкасидан камонни олиб ўқ узди. Ўқ нишонга теккач, Абдуллатиф «Оллоҳ, ўқ тегди» дея бақриб, отдан қулаб тушди. Унинг навкарлари тумтарақай қочдилар. Бобо Хусайннинг шериклари падаркушнинг бошини кесиб олиб, Регистондаги Мирзо Улугбек томонидан қурилган мадрасанинг пештоғига осиб қўйдилар. Самарқанднинг кўҳна шаҳар қисмидаги Даҳбед кўчасининг ёқасида тўртбурчак, унча баланд бўлмаган тепалик тошлар билан ўраб қўйилган. Тарихий маълумотлар билан археологик маълумотларни таққослашдан шу нарса маълум бўлдики, ҳақиқатан ҳам Жаҳонгир Амир Темур томонидан барпо қилинган Боғи Нав, ҳозирги Даҳбед кўчаси атрофида бўлган. Шулардан келиб чиқиб, Абдуллатиф ўлдирилган жойига дафн этилган деб айтишимиз мумкин. Маҳалла аҳли томонидан қабри атрофи эҳтиётлашиб ўраб қўйилганлиги жуда тўғри бўлган. Зотан марҳумларни қабрини таҳқирлашни ота-боболаримиз ҳам қоралаганлар.

Экспедиция қатнашчилари Улугбекнинг суякларини қабрдан чиқариб олганларидан сўнг, суяклар кимёвий усуллар билан таъмирланди ва тозаланди. Шундан сўнг антропологлар унинг бош чаногини текширишга киришдилар. Текширишлар натижасида маълум бўлишича, ҳаётлигида унинг бўйи 166 см. бўлган. Мирзо Улугбекнинг суяк қолдиқларини ўрганган М. Герасимов уни табиатан нозик, қотмадан келган, соғлиги ҳам унчалик мустаҳкам бўлмаганлигини, тинимсиз олиб бориладиган илмий ишлар, изланишлар, тожни ҳимоя қилиш мақсадидаги жангу жадаллар уни ни-

ҳоятда ҳоритиб қўйганлигини аниқлади ва унинг бош чаноғи асо-
сида ҳужжатли қиёфасини яратди. Бу сурат ўша вақтларда яхши
қабул қилинган ва кўпчилик олимлар ўртасида Улугбекнинг ҳаёт-
лигида чизилган бирорта ҳам сурати сақланмаган деган фикр
ҳукмрон эди. 1969 йили академик Г. Пугаченкова, Темурийлар
даври тарихини ўрганишга муҳим хизмат қиладиган ноёб топил-
мани қўлга киритишга муваффақ бўлди. У америкалик профессор
Р. Эттингхаузеннинг ёрдами билан Вашингтон санъат галереясида
Мирзо Улугбек ва унинг яқинлари тасвирланган ноёб миниатюрани
топди. Ушбу миниатюрада бепоён, кўм-кўк ўтлоқ устида ўрна-
тилган тўртбурчакли шийпончанинг остида оёғини мусулмончаси-
га чалиштириб ўтирган Мирзо Улугбек тасвирланган. Шийпонча-
нинг устига гулли газлама қоплаган бўлиб, пешонасига: «Улуг
Султон Улугбек Кўрагон ушнинг давлатига эгамнинг марҳамати
бўлсин» — деб ёзилган. Суратнинг пастки қисмига насталиқ хати
билан тўрт қатор ғазал битилган. Суратнинг умумий мавзуси ло-
чин овига бағишланган. Маълумки, Темурий шаҳзодалар ёшли-
гиданоқ овнинг бу усули билан яқиндан таниш бўлганлар, чунки
лочин билан ов қилиш ҳарбий таълимнинг бир қисми бўлиб ҳи-
собланган. Тарихчиларнинг ёзиб қолдирган маълумотларига қара-
ганда, Улугбек ҳарбий ишларда унчалик моҳир бўлмаса ҳам лочин
билан ов қилишни жуда севган ва ўлжаларини сонини ёзиб юриш
учун махсус кундалик ҳам тугган. Г. Пугаченкованинг аниқлаши-
ча, суратни мусаввир бевосита Улугбекнинг қаршисида туриб чи-
зган. Суратдан бизга боқиб турган Мирзо Улугбекнинг кўзлари
қийиқроқ, юзи сал чўзинчоқ, қирғий бурун, соч-соқоли бўлиқ ва
ўша даврнинг руҳига мослаб тарошланган. Соқолига анчайин оқ
оралаган. Унинг бош кийими худди қайиқ устига ўрнатилган чў-
зинчоқ чодирни эслатади ва бу шаклли бош кийим Г. Пугаченко-
ванинг фикрича, VII—X асрларда Марказий Осиёдаги туркий қа-
билаларга хос бўлган. Улугбекнинг ён томонида, майсанинг усти-
да тўшалган гулли гиламларнинг устида унинг хотинлари, ўғил-
лари: Абдулатиф ва Абдулазиз, мулозимлари ва қўлларига ло-
чинларни қўндириб олган икки қушчи ҳам моҳирлик билан тас-
вирланган. Барча аёллар ва эркеклар ўз тугган маъқеларига мос
равишда, Темурийлар даврига хос бўлган либослар кийиб олган-
лар. Бу суратни олима 1441—1442 йилларда Самарқандда чизил-
ган деб тахмин қилади, бу пайтда ҳали Шоҳрух ҳаёт бўлиб, Улу-
бекнинг бошига тожу-тахт учун машаққатли курашлар тушмаган-
нидан, у суратда анча бардам ва руҳи тетик қилиб тасвирланган.
Ушбу миниатюра моҳир мусаввир томонидан чизилган бўлиб, биз-
нинг кўнларимизгача буюк мунажжимнинг ёрқин сиймосини сақ-
лаб келганлиги билан ҳам ниҳоятда қимматлидир. Ушбу миниа-
тюрадаги Улугбекнинг сурати билан антрополог-скульптор М. Ге-
римов томонидан яратилган Улугбекнинг ҳужжатли сурати ўрта-
сида анчайин фарқ борлигини кўрсатноқда.

АМИР ТЕМУР ҚАБРИНИ ОЧИЛИШИ

Экспедиция аъзолари олдида турган навбатдаги энг масъулиятли вазифа — бутун дунёга доврүк солган жаҳонгир Амир Темурнинг қабрини очиш эди. Соҳибқиронни қабрини очиш кўпларда катта ҳаяжон ва қизиқиш уйғотди. Халқ ўртасида жаҳонгирнинг вафоти ҳақида кўплаб ривоятлар юрар эди. Айрим кишилар Гўри Амир мақбарасида соҳибқирон дафн этилмаган, бу қалбаки қабр, ҳақиқий қабр эса бошқа жойда деб ҳисоблар эдилар. Яна бошқа ривоятларга қараганда, Амир Темурни ўғиллари, уни ўзи ҳаётлик чоғида йиқдан сон-саноқсиз бойликлари билан дафн этган эмишлар. Шу кун қабрларни очиш жараёнини суратга олаётган киночилар ҳам жуда ҳаяжонда, аппаратларини қайта-қайта текшириб кўрар эдилар. Уша кун журналистлар ҳам одатлагидан кўп эди. Самарқанд НКВДсининг ходимлари ҳам тонг саҳардапоқ ҳозиру-нозир эдилар. Хуллас 19 июнь, пайшанба кунги экспедиция аъзолари кучли ёриткичлар шуъласи остида биринчи марта соҳибқирон Амир Темурнинг қабрини очишга киришдилар. Биринчи марта деб таъкидлашимизнинг боиси, ёзувчи Е. Березиков ўзининг «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» ҳафтаномасида чоп этилган «Рухимни безовта қилманг» номли мақоласида, нотўғри равишда Амир Темурнинг қабри биринчи марта Эрон шоҳи Нодиршоҳ томонида очилди, деб ёзган эди. Тарихий маълумотларнинг гувоҳлик беришича, Нодиршоҳ Темурийлар хилхонасининг иккинчи қаватидаги, Темурнинг қалбаки қабри устидаги нефрит (моҳтоб) тошни олиб кетади. У пастдаги ҳақиқий қабрга тегмаган эди. Шунинг учун Амир Темурнинг қабри 1941 йилнинг 19 июнида илк марта очилди. Жаҳонгирнинг қабри ўғилларининг қабридан анча фарқ қилиб, ўз салобати ва улугворлиги билан ажралаб туради. Унинг қабри 20 сантиметр қалинликдаги оғир мрамартош билан беркитилган бўлиб, тошнинг узунлиги 245 см, энг 90 сантиметртдир. Бу қабртошга бошқа, иккинчи юшқа қилиб тарошланган, маҳорат билан ёзув битилган оникс тоши усталик билан ёпиштирилгандир. Ушбу қалин тошнинг тагида 10 см. қалинликда ганч қатлам бўлиб, бу қатламнинг тагида эса лаҳаднинг оғзини ёниб турган бешта қалин тош тахта ётқизилган. Қабрнинг лаҳади тарошланган тош тахталардан ясалган бўлиб, узунлиги 3 метр, эни ва чуқурлиги 1 метрдандир. 20 июнь кунги экспедиция аъзолари Амир Темур қабрини очиш ишларини давом эттирдилар. Бутун иш жараёни киносуратга олинаётганлиги ва ҳужжатлаштирилиб борилаётганлиги учун иш жуда секинлик билан бораётган эди.

Бугун журналистлар ва томошабинлар ҳам кечагига қараганда яна кўпайган эди. Одамларнинг ҳаяжони янада ошган, ҳамма сабрсизлик билан аллақандай гаройиб янгиликларни кутар эди. Аста-секин лаҳаднинг ичидан Амир Темурнинг арчадан ясалган тобути кўринди. Тобутнинг устига қорамтир кўкиш рангли газла-

ма ёпилган эди. Тобутнинг ранги қорамтир, ёғочлари бақувват, силлиқланган тахталардан ясалган бўлиб, алоҳида қопқоғи ҳам бор эди. Тобутнинг тўрт бурчагида тўртта оёқчаси бўлиб, уни зах ерга тегиб туришидан асраган. Тобутни ясаган усталар уни мустаҳкамлаш учун тўрт бурчакли темир михлардан фойдаланганлар. Мутахассислар тобут ва унинг қопқоғи арча дарахтидан ясалганлигини аниқладилар, шунинг учун ҳам орадан шунча йиллар ўтганлигига ва қабрларни лойқа сув босганлигига қарамай, у анчайин яхши сақланган эди. Юқорида айтганимиздек, тобутнинг қопқоғи устида икки қисмдан иборат бўлган газлама парчалари учради. Ушбу газламанинг бош томонидаги қисмида олтин ишлар билан солинган нақш сақланган. Газлама ёмон сақлангани, яъни қабрни сув босганлиги оқибатида чириганлиги учун нақшни бутунича кўринишини тиклашнинг иложи бўлмади. Газлама ипакдан нафис қилиб тўқилган бўлиб, унинг ўртагоғида олтин ишлар билан битилган арабча имлодаги ёзувлар бор. Бу ёзувлар балки, Қуръон оятлари бўлиши мумкин, лекин газлама бутун сақланмаганлиги ёзувларнинг маъносини аниқлаш имконини бермади. Археолог В. Шишкиянинг тахминига кўра, Амир Темурнинг тобути устига ёзилган газлама қандайдир авлиёнинг қабри устидан олинган ёки Каъбадан олиб келинган бўлиши мумкин. Каъбадаги бино устига ёпилган улкан чойшаб ҳар йили янгилашиб, эскиси эса тумор ёки муқаддас ёдгорлик сифатида ҳожиларга бўлиб берилган. Бу газламалар қолдиги ҳақида, экспедиция раҳбари, профессор Т. Н. Қори-Ниёзий журналистларга берган интервьюсида, «бу газлама соҳибқироннинг жанговар байроғи бўлиши мумкин», деган тахминни ҳам айтиб ўтганди. В. Шишкин ва Т. Қори-Ниёзийлар айтиб ўтган тахминларни ёзма манбалар ва бошқа усуллар билан яна бир қарра текшириб кўрилса яхши бўларди. Тобут устига ёпилган газламанинг ранги қора бўлиб, у ипакдан тўқилган ва тобут қопқоғини бутунича қоплаб турганлиги маълум бўлди.

21 июнь, шабна куни ҳам Амир Темур қабрини очиш ишлари давом этди. Тобутнинг қопқоғи, устидаги газлама қолдиқлари билан оҳиста кўтариб олинган, Амир Темурнинг жасади кўринди. Атрофда турганлар ҳаяжон билан қабр ичига қарадилар, шу пайт атрофни алақандай хушбўй ҳид қоплади. Бу ерда турганлар ҳидданми ёки ҳайратданми ўзларини бирданга орқага олдилар. Соҳибқироннинг жасади узун қилиб ётқизилган ҳолда, юзи эса Мақка томонга қаратилган эди. Суякларнинг баъзи жойларига кафан қолдиқлари ёпишиб қолган ва бош, бўйин, оёқ томонларида мумиёланган мускуллар, тери парчалари ётарди. Жасаднинг усти юпқа лойқа ва тузлар билан қопланган бўлиб, бу қабрга кирган сувнинг қолдиқлари эди. Ниҳоят даражада эҳтиёткорлик билан қабрдан чиқариб олинган Амир Темурнинг бош чаноғи уч соат давомида соя жойда қуритилди. Шундан сўнггина бош чалоқни кимёвий усуллар билан мустаҳкамлаш мумкин бўлди. Бундан ол-

дин антропологлар Темурнинг бош чаногида қисман сақлашиб қолган соч, соқол ва қошларнинг қолдиқларини авайлаб кўчириб олдилар. Унинг сочи ва соқолининг ранги саргимтир, худди занг-лаган темирнинг рангига ўхшаш эди. Шунда олимларда, Темурнинг соч-соқоли бўялганмикан деган фикр уйғонди. Шунинг учун кимёгар-олим В. Кононов, унинг сочларини кимёвий усуллар билан текшириб кўрди. Олимнинг аниқлашича, соч-соқолнинг ранги табиатан шундай экан.

Биз юқорида махсус тузилган экспедиция олдида бир неча вазифалар турганлигини айтиб ўтгандик. Шундай вазифалардан бири Темурийлар хилхонасида дафн этилган тарихий шахслар ҳақиқатан ҳам шу ерда дафн этилганми йўқми, улар ҳақида ўша давр тарихчилари ёзиб қолдирган маълумотлар қай даражада тўғри? У маълумотлар янги фактлар олдида ҳам ўз кучида қоладими ёки ўз қадрини йўқотадими, деган масала ҳам турарди. Чунки, Темурийлар санъатини билан боғлиқ тарихий маълумотлар ва халқ орасидаги афсона-ривоятлар ғоятда хилма-хил эди.

Маълумки, Шарқу Ғарбда довроти таралган, бировлар учун адолатли ҳукмдор, ишончли ва қудратли ҳимоячи, бушадкор давлат арбоби, бировлар учун эса «босқинчи», «ёзув» бўлиб келган соҳибқирон Амир Темур ҳақида кўплаб маълумотлар, халқ ўртасида жуда кўплаб афсона ва ривоятлар оғиздан-оғизга, авлоддан-авлодга кўчиб ўтган. Тарихчи Ибн Арабшоҳнинг ёзишича, Кеш шаҳрининг биқинида жойлашган Хўжа Илғор қишлоғида яшовчи амир Тарағой ва унинг хотини Текина хотин оиласида 1336 йилнинг, яъни сичқон йилининг 9 апрелида ўғил дунёга келди. Унга Темурбек деб исм бердилар. Унинг тарбияси, ҳарбий фаолияти ва давлатни идора қилиш усуллари ҳақида кўплаб маълумотлар ёзиб қолдирган ўрта аср тарихчилари нима учундир Амир Темурнинг ташқи кўриниши ҳақида кам нарса ёзиб қолдирганлар. Темур ҳақидаги баъзи маълумотлар бир-бирига зид, бир-бирини инкор қиларли даражада эканлигини ҳам айтиб ўтишимиз керак. Шафқатсиз вақт шамоли соҳибқироннинг бирорта ҳам аниқ суратини бизнинг кунларгача етказиб келмаган. Тўғри, яқинда матбуотда, бир турух ижодкорларимиз Туркияда Амир Темурнинг суратини кўрганликларини билдирувчи хабар пайдо бўлди. Лекин ҳали бу сурат эълон қилинмаганлиги учун бу тўғрида бирор нарса дейиш қийин.

Туронлик, эронлик ва ҳиндистонлик мусаввирлар томонидан чизилган кўпгина миниатюралардаги Амир Темурнинг сиймоси бир-бирига ўхшамайди ва улар барчаси унинг вафотидан анча кейин пайдо бўлган.

Мен яқинда самарқандлик бир танишимнинг қўлида сақланаётган Темурнинг суратини кўрдим. Эронлик мусаввир томонидан ишланган бу суратда Темур эроний қиёфада акс эттирилган. Бу сурат Амир Темур ҳақида замондош тарихчилар ёзиб қолдирган

маълумотларга ўхшамайди. Темур ҳақидаги тарихий китобларда ёзилишича, у туркларнинг барлос уруғидан бўлиб, мўғулий ирқий қўёфали, барваста, кучли киши бўлган. Амир Темур билан бевосита учрашиб суҳбатлашган Шарафиддин Али Яздий, Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Арабшоҳ, Ибн Халдуи, Испания-Кастилия қиролининг Самарқандга ташриф буюрган элчиси Руп Гонсалес де Клавихо каби кишилар унинг кўриниши ҳақида анча-мунча тасаввурларини ёзиб қолдирганлар. Қўйида шулардан икки кишининг ёзганларини келтирмоқчимиз. Тарихчи Ибн Арабшоҳ: «Темур гавдаси келишган, узун бўйли одам эди; пешонаси очиқ, боши катта, овози жарангдор бўлиб, кучи ҳам жасурлигидан қолишмасди, оқши юзини оч қизил ранг жонлантириб турарди. Елкалари кенг, бармоқлари тўлиқ, қовургалари узун, мускуллари кучли эди. Узун соқол қўйиб юрарди. Унг қўли ва ўнг оёғи майиб, қарашлари анчайин ёқимли эди. Улимни писанд қилмасди; қарийб 80 га кириб ўлаётган чоғида ҳам ақл-заковатини, довжораклигини йўқотмаган эди. У ёлгон-яшиқнинг душмани бўлиб, ҳазилни ёқтирмасди. Ўзининг олдидан талон-тарожлик, қотиллик, аёлларнинг номусига тегиш, зўрлаш ҳақида гапиришга йўл қўймасди; у, ҳақиқат қанчалик ачиқ ва шафқатсиз бўлмасин, уни эшитишни яхши кўрарди. У бахтсизлик онларида тушқунликка тушмасди ва шунингдек, зафарли онларда ҳам ҳаддан ортиқ хушчақчақ бўлмасди. Ботир аскарларнинг дўсти, гоят мард ва жасур бўлган бу одам кишиларни, ўзини ҳурмат қилишга, бошқаларни ўзига бўйсунушга мажбур қила оларди», деб ташриф берган. Файласуф, тарихчи Ибн Халдуи эса: «Амир Темур узун бўйли, кенг елкали, бақувват, боши йирик, пешонаси кенг, жисмонан кучли, териси оқимтир, юзи қизил, бармоқлари тўлиқ одам эди. Соқоли ҳилпираб турар, бир қўли фалаж, ўнг оёғи оқсоқ, ўтли қарашли ёниқ, овози жарангдор, ўлимдан қўрқмайдиган. Саксон ёшга етса ҳам маънавий ва жисмоний кучини тўла сақлаб қолган эди», дея ёзади.

Академик Иброҳим Мўминов «Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли» номли асарида Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома» номли китобидаги Темур ҳақидаги маълумотларини келтирган. Али Яздийнинг ёзишича, Темурнинг яловига «Рости-русти» деб ёзилган ва унинг бу сўзларини «Ҳақиқат-сихат-саломатлик, ҳақиқат-тартиб, ҳақиқат-адолатдур» деб тушунтирган. Шунингдек, у доимо: «Иш ва сўз бир бўлсин», «Инсонпарварлик ва мардликни Аллоҳ ҳам, халқ ҳам улуғлайди» — деган сўзларни такрорлашни хуш кўрган. Ўрни келганда, мавзудан кечиниб бўлса-да, яна бир нарса тўғрисида гапириб ўтиш лозимдир. Бу Амир Темурнинг саводи масаласидир. Темурга замондош бўлган кишилардан бирортаси ҳам Темурни саводсиз эди деб айтмаган. Бизнинг замондош тарихчиларимиз эса Темурни саводсиз эди, деб ёзадилар ва айни вақтда ўзлари ўзларига мантқан қарши чиқдилар. Совет тарихчиси А. Якубовский шундай ёзган эди: «У саводсизлигига қарамасдан,

она тили-турк тилидан ташқари, форс тилида ҳам ажойиб равишда суҳбатлашардиким, бу унга ўша даврнинг етук кишилари билан яқиндан мулоқот қилишга имкон берарди. Кучли хотирага ва туғма иқтидорга эгаллиги туфайли у унутганларини осонлик билан узоқ вақт мобайнида ёдида сақлаб қоларди. Темур ўзининг фикр доирасининг кенглиги ва мушоҳадасининг чуқурлиги билан неча марта лаб суҳбатдошларини лол қолдирган эди.

Фалакиёт ва тиббиёт илмларини яхши билган Темур айниқса, тарих ва илоҳиётни чуқур эгаллаганди. Машҳур тарихчи Ибн Халдун у билан суҳбатлашганида, мусулмон мамлакатлар тарихини яхши биладиган киши билан суҳбатлашганлигини тан олганди». Биз А. Якубовскийнинг фикрларини ўз сўзлари билан ёзсак ўқувчиларда шубҳа уйғонмасин, деган мақсадда унинг ёзганларини айнан, таржима қилиб келтирдик.

Санъатшунос олим Юрий Халаминский ўзининг «Афсовалар йўлидан» номли асарида эса қуйидагича ёзган: «Темур фавкулудда иқтидорли шахс эди. У умрининг охиригача саводсиз бўлиб қолди ва унинг буйруғи билан саройда алоҳида «қиссахон» лавозими жорий этилди. Шу ҳолатда ҳам Темур тарихини жуда яхши биларди, тиббиёт ва фалакиёт илмларини ҳам эгаллаганди. У форс тилида олимлар билан узоқ суҳбатлар қуради. У диншунослик бобида де-нишманд эди ва шунинг учун бу борадаги назик тортишувларга ҳам қатнашар эди. У шахмат ўйини санъатини энг юксак чўққиларини эгаллаганди».

Мана сизга соҳибқирон Амир Темурнинг «саводсизлигини» аниқлаган икки олимнинг фикрлари! Шу ўринда, инсоннинг саводини ўлчайдиган қандай ўлчов бор? Бу ўлчовни кимлар яратиб, кимлар жорий қилган? Нега, шунча илм сир-асрорларидан хабардор бўлган, бошқа тилларни ҳам эгаллаган Темурнинг қобилияти, бу ўлчовга тўғри келмай, у саводсиз деб аталди? Бундан кўринадики, агарда бирор шахсни қоралаш ёки камситиш лозим бўлса, ҳеч бир мантқиқнинг ҳам кераги йўқ экан-да!

Энди асосий мавзуга қайтайдиган бўлсак, бизнинг кунларимизгача етиб келган, эронлик ва хиндистонлик мусаввирлар чизган миниатюраларда акс эттирилган Амир Темурнинг қиёфаси ёзма манбаларда тасвирланганидан анча фарқ қилади.

Шунинг учун, бу масалалар экспедиция таркибидаги антропологларнинг зиммасига катта масъулият юкларди. Бу масъулиятни тўлиқ ҳис қилган антропологлар машаққатли текширишга киришдилар. Темурнинг қабридан топилган бақувват суюклар эркак кишиники бўлиб, қадиннинг баландлиги 170 см. эди. Антропологлар бир қарашдаёқ, Темурнинг суюкларида сақланиб қолган касаллик аломатларини аниқладилар. М. Герасимовнинг аниқлашича, жаҳонғирнинг ўнг қўли тирсагидан букилмайдиган бўлиб, битиб қолган экан. Унинг ўнг қўли тирсаги букилмаганлиги билан барибир елка бўғини орқали яхши ҳаракат қилган. Ўнг қўлдаги бармоқларнинг ҳолатига

қараганда, бу қўл нафақат яхши ҳаракатланган, балки жуда кучли ҳам бўлган.

Шарафиддин Али Яздийнинг ёзишича, 1362 йил Амир Темур учун машаққатли бўлган. Ҳашта йилли Сейстон ҳокими Темур ва Ҳусайнни 1000 кишилик қўшини билан душманига қарши курашда ёрдам беришга чақирди. Бу жангда Темурнинг ўнг қўли камон ўқидан яраланди. Камон ўқи қўлнинг пайига зарар етказди ва у бир умр бундан азоб чекди. Темур орадан 20 йил ўтгач, ўзини яралаган рақибини қўлга туширди ва уни камон ўқи билан ўлдирди. Антрополог М. Герасимов Темурнинг суякларини диққат билан текшириб, ҳақиқатан ҳам унинг ўнг қўл суягида камон ўқининг асорати сақланиб қолганлигини аниқлади.

Амир Темурнинг ўнг қўли суякларини диққат билан таҳлил қилган кўпчилик мутахассислар, уни нима сабабдан биллагидеги бўғинлари букилмайдиган бўлиб қолганлигини аниқлай олмадилар. Кўпчилик тиббийётлар Темурнинг ўнг қўли суяк силининг оқибатида букилмай қолган деган хулосага келганлар.

Бу жойда яна бир нарсани ҳам айтиб ўтишимиз лозимки, Темурнинг ўнг қўли ва оёғидеги ўзгаришларни яна бир карра текшириш учун, уруш пайтида Тошкентга эвакуация қилинган бир неча москвалик профессорлар ҳам жалб этилдилар. Темурнинг суякларини профессорлар А. Крюков ва И. Кассирский ҳамда ростовлик жарроҳ Н. Богоразлар диққат билан ўрганиб, унинг ўнг оёғининг тиззаси ва ўнг қўлининг тирсак бўғини суяк силининг оқибатида букилмайдиган бўлиб қолган деган фикрни айтдилар. Лекин, бу касаллик ҳақиқатан ҳам бўлган бўлса, қачон юз берганлигини аниқлашнинг иложи бўлмади. Бу касаллик Темур яралангандан сўнг юз берганми ёки кейинроқми? Энди бу саволни ечилиши жуда мушкул бўлса керак?

Шундай қилиб, Амир Темурнинг, тарихий манбаларда ёзилганидек, ўнг қўли букилмаслиги ва ўнг оёғи оқсоқ бўлганлиги ҳақидаги хабар ҳақиқатга тўғри келиши исботланди. Тинимсиз ҳарбий юришлар ва жангу жадаллар, ҳаммаша отда юриш, метин ирода ва қатъийатли характер соҳибқироннинг жисмоний камчиликларини увчалик бўрттириб кўрсатмас эди.

М. Герасимовнинг аниқлашича, Темур 70 йилдан кўпроқ умр кўрганлигига қарамай, унинг бош чаноғида ва бошқа суякларида кексалик аломатлари кўринмайди. Аксинча, унинг суякларини диққат билан ўрганган киши бу суяклар 50 ёшли, анча забардаст кишиники бўлса керак деб, ўйлаши табиий.

Амир Темурнинг бош чаноғида сақланиб қолган сочларининг узунлиги 3 см.гача етишини ҳисобга оладиган бўлсак, у вафот етишидан аввал анча вақт давомида сочини олдирмаган. Унинг соч толалари қалин ва тўғри бўлиб, сарғиш-кўнғир рангдадир. Те-

мурнинг бош чаноғида қошларининг қолдиқлари ҳам сақланган бўлиб, узунлиги 12—14 миллиметргача боради ва ранги — тўқ жигарранг. Амир Темурнинг мўйлаби сақланмаган бўлса-да, М. Герасимовнинг, бош чаноқдаги ўрнига қараб аниқлашича, унинг мўйлаби узун, лабидан ҳам пастга тушиб турган. Соҳибқироннинг соқоли яхши сақланган бўлиб, унинг ранги қўвғир-сарғиш, сал-пал оқ ҳам оралаган. Антрополог М. Герасимов Амир Темурнинг ташқи қиёфасига оид барча белгиларни диққат билан ўрганиб чиқиб, у яшаган даврнинг либослари билан яқиндан танишиб, унинг қиёфасини яратишга муваффақ бўлди. Ушбу суратга оид фикрлар тўғрисида биз ҳали алоҳида тўхталиб ўтамай.

Юқорида айтиб ўтганимиздек, Амир Темурнинг қабри очилмасдан аввал, кўпчилик самарқандликлар, журналистлар ва илмий ходимлар ҳамда мақбара очилаётганлигидан хабардор бўлган кишилар Соҳибқирон ҳарбий юришларда доимо зафарга эришган буюк лашкарбоши дунёнинг катта бойлигини Самарқандга тўплаган ва шунинг учун унинг қабрига ҳам катта бойлик қўйилган бўлса керак дея тахмин қилгандилар. Улар бу мислсиз бойликларнинг бир қисмини кўришга умидвор эдилар. Лекин экспедициянинг кўрсатишича, Темур ва Темурийларнинг жасадлари исломнинг барча қонун-қондаларига қатъий амал қилинган ҳолда дафн этилган экан. Бу ерда Арабшоҳнинг Темурнинг дафн этилиши билан боғлиқ бир маълумоти ҳам тасдиқланмади. Унинг ёзишича, Амир Темур шерозлик моҳир усталар ясаган пўлат тобутда дафн этилган бўлиши керак эди. Юқорида айтиб ўтганимиздек, у арчадан ясалган тобутда дафн этилган.

Темурнинг қабридаги ягона қимматбаҳо буюм — бу унинг тобути устига ёпилган, олтин ёзувлар битилган чойшабдир.

Соҳибқирон Амир Темурнинг зафарли юришлари, тахт ва давлат ишлари борасида кўпгина тарихий йилномалар мавжуд. Бобокалон тарихчиларимиз, Темурийлар сулоласининг инқирози бошланишига сабаб бўлган соҳибқироннинг ўлими ҳақида ҳам кўплаб маълумотларни ёзиб қолдирганлар. Амир Темурнинг вафоти тафсилотларини биз асосан ўрта асрларда яшаган тарихчилардан Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома», Ибн Арабшоҳнинг «Темур ҳақидаги хабарларда тақдир ажойиботлари» ва Ҳофиз Абу, Абдураззоқ Самарқандийларнинг тарихий йилномаларидан билиб олишимиз мумкин. Кейинги даврларда Амир Темурнинг вафоти тафсилотлари билан шарқшунослардан В. В. Бартольд ва Л. Зиминлар ҳам қизиққанлар. Улар мавжуд тарихий битикларни ҳар томонлама чуқур таҳлил қилиб, жаҳонғирнинг вафоти тафсилотларини анча ойдинлаштирдилар. В. В. Бартольднинг «Темурнинг дафн қилиниши ҳақида», Л. Заминнинг «Темур вафотининг тафсилотлари» номли илмий мақолаларида кўплаб қимматли маълумотларни учратимиз мумкин.

Юқорида айтганимиздек, Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафар-

нома» номли тарихий битигида Темурнинг вафоти тафсилотларининг баёнига анча кенг ўрин берилган. «Зафарнома»да қайд қилинишича, Амир Темур, Сайхун (Сирдарё) қиргоқларидан йўлга чиқиб 1405 йилнинг 14 январида Утторга ҳоким Бердибекнинг саройига кўшади. Барча амирлар, шаҳзодалар, лашкарбошилар ҳар бири алоҳида хоналарга жойлашадилар. Уша куни, соҳибқирон кўшган саройнинг хоналаридан бирида мўридан учқун чиқиб, ён-ён чиқади. Ённинг тезда ўчирадилар. Лекин кўпчиликнинг кўнглига гулгула тушади. Уша кунлари сарой аёнлари ва Темурнинг яқинлари аллақандай ваҳимали тушлар кўришиб, уйқулари бузилади. Кўпчилик қандайдир бахтсизлик яқинлашаётганлигини ҳис қилгандек бўлади. «Зафарнома»да бу воқеалар баён қилинган, Дашти қипчоқдан Темурнинг олдига келган элчи Қорахўжанинг қабул қилиниши тафсилотлари айтилган. Кейинги махсус бобда Амир Темурнинг вафоти билан боғлиқ воқеалар келтирилган. Ушбу бобда ёзилишича, Амир Темур етти йиллик юришдан сўнг, Осиёнинг деярли барча қисмини забт этгач, дунёда адонат ўрнатишга қарор қилган, фуқароларнинг аҳволидан хабардор бўлиб, уларни кулфатлардан халос қилишга бел боғлаган. Агарда фуқаролари зўравонлар томонидан эзилган бўлса, ҳаққоният ўрнатган, камбағалларга яхшиликлар қилиб, дилларини хуш қилган. Соҳибқирон ўз гуноҳларини ювиш учун етти йиллик юришдан сўнг, пойтахтда бор-йўғи беш ойгина дам олиб, Хитой бутнарастлари устига юриш бошлаган. Шундан сўнг Шарафиддин Али Яздий Темурни касаллашиб қолганлигини баён қилади. Унинг ёзишича, Темурнинг аъзон бадани иситманинг зўридан титрай бошлайди. Даврининг энг моҳир табибларидан бири, соҳибқироннинг барча сафарларидаги деимий ҳамроҳи Мавлоно Фазлулло Табризий ўзининг бор санъати ва билимини сарфлаши ва энг зўр дори-дармонларни ишлатишига қарамай, касаллик баттар ривожлашиб, янги-янги хасталик белгилари пайдо бўла бошлайди.

Соҳибқироннинг ақли-ҳуши то жони узилгунча жойида бўлганлиги учун, у қаттиқ оғриқ азобига қарамай, бир дақиқа ҳам лашкарнинг аҳволидан хабарсиз қолмади. Амир Темур тийрап ақли ва ўткир фаросати билан, касаллик ҳар қандай дори-дармонлардан кучли чиққанлигини ҳис қилгач, у мардонавор равишда ўлимга тайёрлана бошлади. Ёнига маликаларни, амирларни ва шоҳзодаларни чақиритишни буюрди. Уларнинг барчаси, тўшақда ётган жаҳонгирнинг атрофида жам бўлишгач, у шундай деб оҳиста гап бошлади: «Англашимча жон қуши — тана қафасни тарк этадиганга ўхшайдур ва энди жойим қарами кенг, мурувватли Аллоҳнинг арши аълосида қўним топгай. Менинг ўлимимга йиғи-сиғи қилиб ўтирманлар, чунки бундан ҳеч қандай шаф йўқтур. Ким ўлимни йиғи-сиғи билан ҳайдай олибдур? Уст-бошларингни поралаб жазавага тушгандан кўра, тапгри-таоллодан менга имон ва мурувват тилаглар. Рухимви шод қилиш учун

тиловат қилинлар. Худонинг марҳамати билан мукамал тартиб-қоидалар ўргатдимки, энди Эрон ва Туронда ҳеч ким ўз яқинига ёмонлик қилмайду, бадавлатлар фақирларни эзмайдилар. Бу ишларимдан сўнг, худо менинг гуноҳларимни кечиради деб умид қиламан. Мен шундан таскин топамакким, менинг подшоҳлик давримда кучлиларни ожизларга озор беришларига йўл қўймадим, ҳар қалай бу тўғрида менга ҳеч ким шикоят қилмади. Мен аминоманки, бу дунё бевафодир. Менга вафо қилмаган дунё сизларга ҳам вафо қилмайду. Шундай бўлсаям, сизларга ушбу дунёни бемаврид тарк этмасликни маслаҳат бераман. Агарда сизлар ҳам фоний дунёни тарк этсаларингиз одамлар ўртасида тўполонлар пайдо бўлади, йўллардаги хавфсизликка путур, одамларнинг оромига зиён етади. Парвардигор қиёмат куни эса буларнинг сабабчиларидан ҳисоб сўрайди. Набирам Пирмуҳаммад Жаҳонгирни валиаҳд қилиб тайинлайман. Ул Самарқанд тахтини мустақил равишда ушлаши, фуқаролар ва лашкар ҳаётига доимо ғамхўрлик қилиши лозим. Бу ишда сизлар унга сидқидилдан хизмат қилишингиз, лозим бўлса, тартибсизликлар бошлашиб менинг неча йиллик ҳаракатларим зое кетмаслиги учун жонларингизни ҳам қурбон қилишларингиз керак. Сизлар бир жон, бир тан бўлсаларингиз, ҳеч ким менинг сўнгги васиятларимни бежаришларингизга монелик қила олмайди».

Бу сўзлардан сўнг Амир Темур барча амирлар ва лашкарбошиларга ўзининг барча васиятларини тўлиқ амалга ошириш тўғрисида қасамёд қилишни буюрди. Шу билан бирга, бу ерда ҳозир бўлмаган амирлар ва лашкарбошилар ҳам шундай қасамёд қилишлари лозимлигини етказишларини тайинлади. Амирлар соҳибқироннинг сўзларини тинглаб бўлгач, ҳаяжондан йиғлашиб, юз тубан ерга ётиб олдилар. Амир шайх Нуриддин ва амир Шоҳмалик чуқур ғам-алам, қайғуга чўмишиб, соҳибқиронга қарата шундай дедилар: «Биз умримизни қурбон қилиб, ҳазрати соҳибқироннинг умрларини бир кунга бўлса ҳам узайтира олганимизда эди, ҳеч иккиланмай жонимизни бахшида этардик. Бизнинг умримиз сизнинг ҳаётингиз олдида ҳеч нарсага арзимайдур. Лекин тақдирнинг йўригини ўзгартиришни иложи йўқдур...» Улар шу сўзларни айтишаётганларида кўзларидан шашқатор ёшлар оқарди. Сўнгра улар, агар соҳибқирон хоҳиш билдирсалар, Мирзо Халил Султонга ва йироқдаги бошқа амирзодаларга чопар йўллашиб, бу ерга чорлашларини, улар келишиб жаҳонгирни ўз кўзлари билан кўришиб, васиятларини ўз қулоқлари билан эшитишлари мумкинлигини айтадилар. Аммо ҳазрати Амир Темур сўнгги дам яқинлигини, йироқдагилар етиб келолмасликларини, энди дийдор қиёмат кунига қолганлигини айтади. Унинг бу гапларини эшитиб, қайвлари чидай олмай яна йиғлаб юбордилар. Жаҳонгир қаттиқ оғриқ азобини куч билан енгиб, юзини яқинлари томон буриб, ўзининг сўнгги сўзларини айтди: «Халқларнинг осойишталиги борасида қарам

фуқаролардан хабардор бўлиб туринглар, қатъиятли ва мардонавор бўлинглар. Улкан давлатни мевдек узоқ йиллар давомида бошқариш учун қўлларингдagi шамширни шараф ва номус билан маҳкам тутинглар. Мен Эрон ва Турон ерларини душманлардан ва ғаламислардан покладим, бу ерларни адолатдан ва марҳаматдан гуллатдим. Агарда сизлар менинг васиятларимга амал қилсаларингиз ва барча ишларингизда адолатга, шафқатга кўра иш тутсаларингиз, тожу-тахт қўлларингизда узоқ вақт сақланади. Агарда ўзаро низоларга йўл қўйсаларингиз, душманлар тўполон ва тартибсизликларни бошлайдиларким, уларни жilовлашни иложи қолмайди». Шундан сўнг, беморнинг оғриги кучайиб, кучли ҳиқичоқ бошланди. Бемор ётган хонанинг эшиги орқасида, муллалар тинмайин Қуръон оятларини тиловат қилиб турардилар. Темур хонага Мавлоно Убайднинг ўғли Мавлоно Байтуллони чақиртириб, унга ҳам тинмай тиловат қилиб туришни буюрди. Кўпчилик бундай аёзли киш яқин ўрталарда қачон бўлиб ўтганлигини эслай олмасди. Ўттор ҳокими Бердибек саройнинг Темур учун махсус жиҳозланган хонасида буюк лашкарбоши, давлат арбоби Амир Темур ибн Тарағой уч марта «ло илоҳо илло Оллоҳ» дея такрорлаб жон берди. Бу кулфат ҳижрий 807 йилнинг шаъбон ойининг 17 кунини (1405 йилнинг 18 февралда) юз берди. «Зафарнома»нинг ушбу бобида, Амир Темур жон берган пайтда 71 ёшда бўлганлигини, шундан 36 йилини подшоҳликда ўтказган бўлиб, унинг набиралари ва фарзандларининг сони ҳам 36 та бўлганлиги баён этилган.

Амир Темурнинг вафоти тафсилотларини ёзган тарихчилар уни айнан қайси касаллик оқибатида вафот этганлиги ҳақида аниқ маълумот бермаганлар. Шундай бўлса-да, соҳибқироннинг ўлими ҳақида ёзган Ҳофиз Абру ва Ибн Арабшоҳлар Шарафиддин Али Яздий ёзмаган айрим маълумотлари ҳам келтирадиларким, бу маълумотлар соҳибқирон касаллигининг келиб чиқишини аниқлашда авчайин оидинлик киритади. Уларнинг ёзишларича, Темур касал бўлиб тўшақда ётган пайтида, атрофига йиғилганларга аввал бир бармоғини, сўнгра иккинчи бармоғини кўрсатиб: «Мен бу билан нима демоқчиман?» — дея сўрайди. Кўпчилик амирлар тарадудланиб қоладилар ва айримлари жавоб беришга журъат қилиниб: «Хукмдор бу билан соғайишим учун яна бир ёки икки восита қолди демоқчилар», — дейишади. Жаҳонгир ҳеч бир аламсиз: «Бир ёки икки кундан сўнг мен сизларнинг ораларингизда бўлмайман деганим, бу», — дея жавоб беради. Ўша тарихчиларнинг ёзишларича, жаҳонгир ётган хонага таклиф қилиниб, бор ҳақиқатни айтишга буйруқ олган табиблар, беморни обдон текшириб кўришиб, соҳибқирон ҳақ эканлигини, ҳақиқатан умри якунланаётганлигини айтдилар. Бу ерда ҳозир бўлган аёнлар табибларни керагидан ортиқ гапирганликлари учун сўкадилар, лекин Амир Темурнинг ўзи табибларни бу очиқ гаплари учун мақтайди.

Булардан ташқари Ҳофизини Абу, Темур Ўтторга келиб ҳаддан ташқари кўп шароб ичганлигини, аввалдан шаробга унчалик майли бўлмаганлиги учун бу ошиқчалик қилиб, касаллик келиб чиқишига сабаб бўлганлигини ёзган. Унинг ёзишича, аслида Соҳибқирон бунчалик шаробни совуқнинг таъсирини камайтириш учун ичган. Ибн Арабшоҳ табиблар Темурни даволаш учун пешонасига ва қорнига муз қўйганликларини ҳам айтиб ўтган. Темурийлар даврида яшаган тарихчиларнинг Темур вафоти билан боғлиқ маълумотлар шулардан иборатдир. Албатта улар ўзлари сингари айрим тарихчиларнинг асарларидан фойдаланганликлари, айрим маълумотларни эса тушириб, айрим янги тафсилотларни қўшиб ёзганликлари шубҳасиздир.

Шундай қилиб, Хитой устига юриш режаси соҳибқирон Амир Темур вафоти туфайли бекор қилинди ва унинг жасадини Самарқандга олиб бориб дафн этишга келишилди. Амир Темур жасадини Самарқандга олиб бориш Хўжа Юсуфга топширилди. Соҳибқироннинг жонсиз танасига ҳар хил хушбўй суюқликлар сепилиб, тобутга солингач, қимматбаҳо тошлар билан безатилган тахтиравонга жойлаштирилди. Карвон оқшом пайти йўлга тушди. Карвон ўзи билан Амир Темурнинг жасадини олиб кетаётганлигини яшириш, гўёки маликалардан бирини олиб кетаётгандек кўрсатиш керак эди. Шунинг учун ҳеч кимга мотам либоси кийишга рухсат берилмади. Темурнинг бошқа яқинлари ва маликалар бир кундан сўнг йўлга чиқди. Бир неча кундан сўнг эса карвон Самарқандга етиб келди. Темурнинг жасади карвон етиб келган куннинг оқшомида яширин равишда қабрга дафн этилди. Шаҳар аҳли ҳали Самарқандни обод ва кўркем қилган, уни ер юзидаги бой ва бетакрор шаҳарлардан бирига айлантирган Амир Темурнинг вафотидан беҳабар, ўз ташвиш-қувончлари билан овора эди. Шаҳарликлар бу машъум воқеадан маликалар ва амирзодалар Самарқандга етиб келганларидан сўнггина хабар топдилар.

Шундан сўнг барча дўконлар ва бошқа кўнгилочар жойлар тақа-тақ беркилди. Узоқ йўл юриб келган маликалар ва амирзодалар шаҳарга киритилгач, тўппа-тўғри Муҳаммад Султон хонақосига етиб келдилар. Соҳибқироннинг вафоти муносабати билан мотам маросимлари бошланди. Амир Темурнинг тул қолган хотинлари ва бошқа аслзода аёллар бошларини яланғочлаб, сочларини ёйиб, юзлари ва сочларини тимдалаб, қонатиб, ерга ағанаб, бошларига тупроқ сочиб, уввос солиб йиғлай бошладилар. Мотам маросимида шайхулисломлар ва бошқа диний арбоблар ҳам иштирок этдилар. Мотам маросими айниқса, тахтга Халил Султон чиққандан сўнг янада улғуворлик билан давом этди. Ўша кунни мотамда бутун сарой аҳллари ва аслзодалар билан бирга барча самарқандликлар ва узоқ-яқиндан келган меҳмонлар ҳам қатнашдилар. 20 март кунини янги ҳукмдор Халил Султон бобоси дафн этилган Муҳаммад Султон хонақосига бориб фотиҳа ўқиди. Соҳибқироннинг руҳига бағишлаб

Қуръондан оятлар ўқилди, хайр-аҳсонлар қилинди, бир неча отлар, буқалар, қўйлар сўйилиб худойи қилинди. Шундан сўнг йиғи-сиғилар садоси остида Темурнинг ноғорасини олиб келдилар. Ноғора ўз овози билан соҳибининг мотамида иштирок этди. Маросим охirlагач, у бошқа ҳеч кимга хизмат қилмаслиги учун ноғоранинг терисини ёриб, парчалаб ташладилар.

Тарихчи Ибн Арабшоҳ ўз аса-рида Шарафиддин Али Яздидан фарқли ўлароқ яна бошқа тафсилотларни ҳам келтирган. Унинг ёзишича, Темурнинг жасадини Самарқандга Халил Султон олиб келган. Жасад Самарқандга келтирилгач, уш қора дарахтдан ясалган тобутга солишиб, Муҳаммад Султон хонақоси томонга аслзодалар ва лашкарбошилар қўлларида кўтариб борганлар.

Шунингдек, тарихчи Темур дафн этилган жойнинг ички тузилиши ҳақида ҳам гапириб ўтган. У тасвирлашича, Темурнинг қабри устига унинг қимматбаҳо либослари ёшилган. Хонанинг деворларига эса унинг жанговар аслаҳалари ва яроқлари осиб қўйилган. Бу жиҳозларнинг барчаси қимматбаҳо тошлар билан безатилган бўлиб, энг арзонининг баҳоси бир вилоят солигининг баҳосига тенг келарди. Гумбазнинг шифтида эса осмондаги ёрқин юлдузлар мисоли олтин ва қумушлардан ясалган қандиллар осилиб турарди. Мақбаранинг ичига ипак ва бахмал гиламлар тўшаб қўйилган. Мақбарага Қуръондан оятлар ўқиб туриш учун махсус шайхлар, кўриқлаш учун қоровуллар белгиланиб, уларга маош тайинланди. Мақбара самарқандликлар орасида катта эътиборга ва ҳурматга сазовор эди. Унинг ёнидан ўтаётган кишилар фотиҳа ўқишиб, бошларини эгиб, отлиқлар эса отдан тушиб пиёда ўтар эдилар.

Мақбара ичини бундай ошиқча нарсалар билан безаш шариа-тга тўғри келмас эди. Шунинг учун 1409 йилнинг май ойида Са-марқанд тахтини эгаллаган Шоҳрух Мирзонинг буйруғи билан бу ердаги ошиқча нарсалар йиғиштирилиб, қимматбаҳолари хазина-га топширилди. Шоҳрух отаси қабрини зиёрат қилиб худойи қилди ва бу ердаги шайхларга ҳамда қоровулларга янгича ойлик белги-лаб, уларни қайта тасдиқлади.

Шу ўринда ўқувчиларда, Самарқанд тахтини Амир Темур, ўғ-ли Жаҳонгирнинг кичик фарзанди, набираси Пирмуҳаммадга ва-сият қилган эди-ку, нега энди бу тахтга Халил Султон ўтирди де-ган савол туғилиши мумкин. Ҳа, ҳақиқатан ҳам ворисликка Ха-лил Султон эмас, Пирмуҳаммад лойиқ кўрилган эди. Нега энди Пирмуҳаммад? — деган саволга академик Яҳё Ғуломовнинг «Али-шер Навоий даврини ўрганиш ҳақида» деган мақоласидан жавоб топишимиз мумкин. Олимнинг ёзишича Амир Темур катта машақ-

қатлар билан ўғли Жаҳонгир Мирзога Хоразмдаги, Олтин Ўрда хони авлодларидан туғилган Хонзодабегимни олиб беришга муваффақ бўлади. Бу режани амалга оширгач, Хонзодабегимдан туғилган набираси Муҳаммад Султон Жаҳонгир ўғлини ўз ўрнига ворис қилиб тарбиялай бошлади. Муҳаммад Султоннинг бебақт ўлими бунини амалга оширишга монелик қилди. Шундан сўнг Темур Хонзодабегимдан туғилган иккинчи ўғил Пирмуҳаммад Жаҳонгир ўғлини ворисликка лозим кўради. Темурни бу ишлардан кўзлаган мақсади ўз тахтига ворис сифатида Олтин Ўрда хонларининг қони қўшилган набирасини тайинлаб, келажакда Олтин Ўрда тахтини ҳам ўз авлодлари қўлига ўтказиш бўлган. Аммо, Амир Темур вафот этгач, тоғу тахт учун аёвсиз талошлар бошланиб кетди. Темур давлатида эса саросималик бошланди. Юзага келган бу ҳолни характерли равишда кўрсатадиган бир тарихий мисол келтирмоқчимиз. Тарихчиларнинг ёзишларича, Боғистон номли қишлоқда, Туронда катта из қолдирган Хўжа Аҳрор таваллуд тонади. Унинг ота-онаси бу муносабат билан катта шодиёна қилаётган вақтларида Амир Темурнинг вафоти ҳақидаги хабар етиб келади. Бу мудҳиш хабардан саросимага тушган одамлар, қозонларда пишиб турган таомларни ҳам ташлаб тоққа қочадилар. Бундан кўриниб турибдики, Темурнинг ўлими нафақат унинг яқинлари, балки оддий фуқаро ўртасида ҳам кўп ташвишларга сабабчи бўлган. Хуллас, Амир Темурдек буюк соҳибқирон эътиборига лойиқ топилган Пирмуҳаммадга Самарқанд тахтига ўтириш nasib қилмади. Темурийлар сулоласининг асосчиси Амир Темур вафотини эшитгач, вилоятлар ва туманларга ҳокимлик қилиб турган унинг ўғиллари, набиралари Пирмуҳаммадни ворислигини тан олмадилар, унинг номига хутба ўқитмадилар, тангаларга унинг номини зарб қилмадилар. Тангалардаги Темур номи ўрнига ҳар бир ҳоким ўз номини ёздирди бошлади ва масжидларда ҳам хутбани ўз номларига ўқита бошлади. 1 март куни отасининг вафотини эшитган Шохрух Мирзо ҳам шундай йўл тутди. Амир Темурнинг васиятларини ўз қулоқлари билан эшитган, йиғлаб қасамлар ичган амирлар Шох Малик ва Шайх Нуриддинлар ҳам Пирмуҳаммадга ён босмадилар. Машҳур шарқшунос-тарихчи Бўрибой Аҳмедовнинг ёзишларича, омадсиз Пирмуҳаммаднинг умри фожиа билан якун топган. 1407 йилнинг 22 февралининг ярим кечасида, хон вазир Пир Али Тез бошлиқ бир гуруҳ фитначилар, Балхнинг катта аркага бостириб кириб, уйқуда ётган Пирмуҳаммад Жаҳонгир ўғлини хотинлари ва хизматкорлари билан бирга чопиб ташлайдилар.

МУҲАММАД СУЛТОН ҚАБРИНИ ОЧИЛИШИ

1941 йилнинг 22 июнь, якшанба куни экспедиция қатнашчилари одатдагидек ишга киришдилар. Энди мўлжал бўйича, охириги, яъни Соҳибқирон Амир Темурнинг суюкли набираси Муҳаммад Султоннинг қабрини очишга киришилди. Кун бўйи қабр атрофи гозаланди, унинг барча томонлари ўлчанди, чизиб олинди, кинога туширилди. Уша куни кечқурун экспедиция раҳбари, профессор Т. Н. Қори-Нийезий йиғилиш ўтказди. Бу йиғилишда Темур, Шоҳрух, Улугбек, Мироншоҳларнинг қабрлари очилганлиги ҳақида гузилган хужжатлар ўқиб эшиттирилди ва имзоланди. Йиғилганларга немис-фашизмнинг хиёнаткорона уруши ҳақида хабар берилди.

1941 йил 23 июнда Муҳаммад Султон қабрини очиш ишлари давом эттирилди. Темурнинг суюкли набираси ва валиаҳди бўлмиш, бобосидан олдин 1403 йили 29 ёшида вафот этган Муҳаммад Султоннинг қабри Темурнинг қабри ёнида, яъни унинг чап томонида жойлашгандир. Муҳаммад Султоннинг қабри устида анъанавий ёзувли лавҳа сақланмаган. Қабрнинг ташқи кўриниши ва тузилиши буюк бобосининг қабри тузилишига жуда ўхшаб кетади. Лаҳаднинг оғзини ёпиб турган, кўндаланг ўрнатилган тошталар кўчириб олингач, ёғоч тобутнинг чириган парчалари, тобут устида эса худди Темурнинг қабри устида бўлгандек, олтин ишлар билан ёзув битилган чойшаб парчалари учратилди. Бу чойшаб В. Н. Кононовнинг аниқлашича, барча белгилари билан Темурнинг қабридан топилган чойшабга жуда ўхшайди. Уларнинг иккаласи ҳам бир жойда тайёрланган бўлиши керак. Тобутнинг тахталарида занглаб кетган темир миҳлар сақланган. Тобутнинг қопқоғи устида қалин лойқа қатлами ва қурбақанинг суяклари сақланиб қолган. Бу ҳолат қабрга катта ҳажмда сув кирганлигини ва натижада анча кенг тешик пайдо бўлганлигини кўрсатиб турибди. Тобутнинг қопқоғи чириб, ичига ўпириб тушганлиги учун жасаднинг яхлитлигига путур етган. Жасаднинг устида кафан парчалари сақланган бўлиб, унинг тагида райҳон барглари топилди. Тобутнинг ичидан хушбўй ҳид атрофга таралди. Бу жасад дафн қилинишидан олдин унга хушбўй сувлар сепилганлигидан дарак бериб турибди. Тобутнинг тубига ҳам махсус мато тўшалганлиги маълум бўлди. Муҳаммад Султоннинг жасади ҳам шарнат қоидаларига риоя қилинган ҳолда дафн этилган. Соҳибқирон Амир Темурнинг катта ўғли Жаҳонгирнинг ўғли бўлган Муҳаммад Султоннинг бўйи, М. Герасимовнинг аниқлашича, 154 см. бўлган. У табиатан анча возик бўлишига қарамай, ҳарбий ишларда ва давлатни бошқариш ишларида катта қобилияти борлиги учун бобоси уни қудратли империяни бўлгуси ҳукмдори сифатида танлаган эди. Афсуски, оғир касаллик уни жуда эрта ҳаётдан юлиб кетди.

Темурийлар салтанати ҳақида тарихий маълумотлар берган муаллифлар унинг суюкли набираси, Мирзо Жаҳонгир ва Хонзодабегимлардан туғилган Муҳаммад Султон ҳақида ҳам анчайин маълумотлар қолдирганлар. Ўша маълумотлардан кўринадики, Темурийлар хонадонида шаклланган анъанага кўра ёшлигидан яхши таълим-тарбия олган Муҳаммад Султон илм аҳлларига ҳам кўп яхшиликлар қилган. Унинг саъй-ҳаракати билан ҳозирги Гўри Амир хилхонаси ёнида ажойиб мадраса ва хонақоҳ қурилган. Ибн Арабшоҳ Муҳаммад Султон ҳақида гапирар экан, у олимларнинг ҳомийси бўлганлигини алоҳида таъкидлаб ўтган.

Машҳур шарқшунос В. Бартольд Темурийлар даврига оид манбаларни чуқур таҳлил қилиб, аниқлашича, соҳибқирон Амир Темур 1399 йили ҳарбий юришга йўл оларкан, ўз ўрнига Самарқандда Муҳаммад Султонни қолдирди. Орадан анча вақт ўтиб, 1401 йилнинг март ойининг охирида, бобоси уни Дамашқдан туриб ҳузурига чақирди. Амир Темурнинг мақсади, Хулағухондан тортиб олинган ерларни бошқаришни набирасига бериш эди. Бобо билан набира декабрнинг бошларида Қорабоғда учрашдилар. Шундан сўнг у бир неча жангларда қатнашиб, 1402 йили Кичик Осиёгача боришга эришди. Аммо у ёқдан қайтишда йўлда касалланиб, 1403 йилнинг 12 мартда Қораҳисор яқинида вафот этди. Темур ва бутун бошлиқ қўшиннинг барчаси Муҳаммад Султоннинг ўлимига қаттиқ қайғурдилар. Мотам, унинг жасади шарққа жўнатиладиган сўнг ҳам давом этди. Барча лашкарлар кўк ва қора либослар кийдилар, ҳаттоки оқ рангли отда юриш ҳам таъқиқланди. Бир неча қувлар ўтгандан сўнггина, лашкарбошиларнинг илтимослари билан аза тўхтатилди. Амир Темурнинг буйруғи билан Муҳаммад Султоннинг жасади нарвонга солиниб, 200 отлик ҳамроҳлигида Арзирум яқинидаги Оник шаҳрига олиб келадилар. Бу ерда эса жасадни кузатиб келганлар икки гуруҳга бўлинмадилар. Бир қисм кузатувчилар шаҳзоданинг жасадини янги тобутга солишиб, вақтинча дафн этиш учун Султониядаги ҳазрати Хайдар қабристонига йўл олади. Иккинчи гуруҳ эса, бўш тобут билан Оник шаҳрида қолади. Бу бўш қолган тобут, Оникда шаҳзода хотирасига берилган худойида фойдаланилади. Бу тобут устида Султониядан келган Муҳаммад Султоннинг онаси, Ўзбек хоннинг набираси Хонзодабегим ачиқ ёшлар тўқди. Мотам маросимлари бу ерда янгитдан бошланди, ҳамма кўк ва қора либослар кийдилар. Катта худойи қилинди, етим-есирларга хайр-аҳсонлар қилинди. Бу маросимга Султония, Табриз ва Қазвиндан саййидлар, уламолар ҳам ташриф буюрдилар. Маъраканинг сўнггида шаҳзода Муҳаммад Султоннинг ноғорасини олиб келдилар. Маликалар, беклар ва лашкарлар янада қаттиқ йиғи бошладилар, шундан сўнг ноғорани майда-майда қилиб бўлиб ташладилар.

1404 йилнинг мартда Муҳаммад Султоннинг вафотига бир йил тўлиши муносабати билан яна худойи қилинди. Бу пайтда Темур

ўз қўшинлари билан Қорабўғда эди. Марҳум шахзоданинг онаси Хонзодабегим ўғлини жасадини Султониядан Самарқандга олиб боришга ижозат олади. Амир Темурнинг буйруғи билан Самарқанднинг барча аҳолиси: бойлар ва камбағаллар, аслзодалар ва фақирлар, ҳаммалари Муҳаммад Султоннинг тобутини мотам либосида, йиғи-сигилар билан кутиб олдилар ҳамда иззат-икром билан қабрга қўйдилар. Шундан сўнг Самарқандга етиб келган Амир Темур суюкли набираси хотирасига худойи бериб, унга бағишлаб янги хилхона бино қилишни буюрди.

БИБИХОНИМ ҚАБРИНИНГ ОЧИЛИШИ

Темурийлар хилхонасини очиб ўрганиш, юқорида айтганимиздек, Алишер Навоий таваллудининг 500 йиллик тўйи муносабати билан амалга оширилган эди. Ҳукумат комиссияси Самарқандда Темурийлар мақбарасини очиш билан бирга, Темурийлар даври тарихини янада чуқур ўрганиш мақсадида, юбилей қўмитасининг режасига кирмаган ишларни ҳам бажарди. Худди шундай юбилей қўмитасининг режасига кирмаган ишлардан бири Бибиҳоним хилхонасидаги қабрларни ҳам очилиши эди. Экспедиция таркибидеги олимларнинг фикрларига кўра, Амир Темурнинг суюкли хотини, у билан барча иссиқ-совуқларни баҳам кўрган Бибиҳонимнинг қабрини очиб текшириш фан оламига янги маълумотлар беради. Шунинг учун 1941 йилнинг 21 июнь куни Темурийлар хилхонасида иш олиб бораётган олимларнинг бир гуруҳи, Амир Темурнинг Жомеъ масжиди ёнидаги Бибиҳоним хилхонасида ҳам текшириш ишларини бошладилар. Қабрларни очиш жараёнини тўлиқ кинога олиш учун барча жиҳозлар тахт қилинди. Олимлар бу ерда иккита тош тобутни очдилар. Тош тобутлар кулранг яхлит мрамртошларни ичини ўйиб ясалган бўлиб, оғзини зич қилиб ёпиш учун қопқоқлари ҳам бор эди. Ичига жасадлар солинган икки тош тобутдан ташқари хилхона ичида бўш турган яна иккита тош тобут ҳам бор эди. Бўш турган тош тобутларга ҳам ўша маҳаллари жасад дафн этилганми ёки улар бошданоқ бўш қолганми буни аниқлашни иложи бўлмади. Шу ўринда яна бир нарсани айтиб ўтиш лозимки, на хилхона деворларида ва на тош тобутларнинг қопқоқларига ҳеч қандай ёзувлар битилмаган. Бу нарса хилхонага дафн этилганлар ҳақида тарихий маълумотлар олишни қийинлаштирди. Ичига жасадлар солинган тош тобутлар қандайдир мақсадлар билан икки марта, яъни 1871 йилда ва 1928 йилларда очилгандир. Биринчи тош тобут хилхонанинг шимолий тоқчасига қўйилган бўлиб, узунлиги 196 см. эни эса 72 сантиметрдир. Тобутнинг қопқоғи очилганда унинг ичида газлама парчалари ва пахта тўдалари бор эди. Булар тобутдан чиқариб олингач, суяклар кў-

ринди. Жасаднинг боши шимол томонга қаратилган эди. Тош тобут ичидаги жасад тартибсиз равишда, аралаш-қуралаш бўлиб ётган эди. Антропологлар жасад дафн этилишидан олдин яхшилаб мўмиёланганлигини аниқладилар. Тобут ичида мўмиёланган мускулларнинг қолдиқлари ҳам тартибсиз равишда сочилиб ётарди. Биринчи тош тобут ичидаги жасад қолдиқларини диққат билан текширган антропологлар, уни ёшроқ аёл кишига тегишли деган хулосага келдилар.

Хилхонадаги иккинчи тош тобутнинг узунлиги 2 метр, эни эса 67,5 см. бўлиб, ичидаги жасаднинг боши шимол томонга қаратилгандир. Бу тобут ичидаги жасад ҳам аёвсиз равишда титиб ташланган эди. Жасад дафн қилиниши арафасида мўмиёланган бўлиб, у кекса аёл кишиники эканлиги маълум бўлди. Жасаднинг чап ёнбошида узун соч толалари ва ўнг курагининг тагида эса саккизта тўртбурчакли, еттига думалоқ мунчоқлар сақланган, тобутнинг ичида яна кафан парчалари ва кейинги очишлар пайтида тасодифан тушган чиқиндилар ҳам бор экан. Очилган тобутларнинг ичидаги жасадлар ҳар томонлама тасвирга туширилганидан сўнг, Тошкентга жўнатиш учун махсус идишларга жойлаштирилиб, тобутларнинг қошқоқлари ёпилиб, эшиклари муҳрлаб қўйилди.

Ҳукумат экспедицияси томонидан Бибиҳоним хилхонаси очилгандан сўнг, қўлга киритилган маълумотлар шулар, холос.

Қадимги китоблардан маълум бўлишича, Бибиҳоним XIV асрнинг 40-йилларида Мовароуннаҳрга хонлик қилган Қозонхоннинг қизи бўлган. Унинг саройи Қаршидан икки қақирим ғарб томонда, Занжирсой деган жойда бўлган. Қозонхон мамлакатда қатъий тартиб-қоидалар яратаман деб ҳар хил беқларнинг қаршилигига учраган ва 1347 йили душманлари томонидан ўлдирилганидан сўнг, орадан анча йиллар ўтгач, гўзал ва оқила Бибиҳонимга амир Ҳусайн уйланган. Амир Ҳусайн билан Амир Темур иккаласи иттифоқ тузишиб, Мовароуннаҳрнинг ички ва ташқи душманларига қарши курашганлар. Қўлга киритилган ғалабадан сўнг, амир Ҳусайн Мовароуннаҳрнинг бош амири, Темур эса унинг ўнг қўли бўлган. Бу алоқани янада кучайтириш мақсадида, Амир Темур Ҳусайннинг синглиси Ўлжой Туркон оғога уйланди. Лекин бу қариндошлик ҳам иккала амир ўртасидаги зиддиятларни бағамом йўқ қила олмади. 1366 йилдаги сарбадорлар ҳаракатининг бошлиқларини Ҳусайн хонлик билан қатл эттирмақчи бўлди. Шунда Амир Темур сарбадорлар орасидаги ўз дўстларини ҳаётини сақлаб қолиш мақсадида ўзининг бор йиққан бойлигини Ҳусайнга берди. Бойлигининг етмаган қисмига, у хотини Ўлжой Туркон оғонинг қимматбаҳо зирагини ҳам қўшишга мажбур бўлди. Сарбадорларнинг ҳаётини сақлаб қолиш учун Амир Темур берган қимматбаҳо нарсалар ичида ўз синглиси Ўлжой Туркон оғовинг ҳам зираги борлигини кўрган Ҳусайн индамади, уни синглисига қайтариб беришга кўзи қиймади. Қайноғасининг очкўзлигидан иззат-

нафси озор чеккан Темурнинг ундан кўнгли қолди. Бу воқеадан кўп ўтмай, Улжой Туркон огонинг вафот этиши, Темур ва Хусайн ўртасидаги оғайничиликни барҳам топишга олиб келди. 1370 йилда Амир Хусайн бағамом мағлуб бўлгач, Амир Темур унинг ҳарамини қўлга киритди ва унинг хотинлари орасидан танлаб, фақат тўрттасини ўзига хотинликка олди. Буларнинг орасида энг гўзали Сароймулк хоним, яъни Бибиҳоним эди. Академик В. Бартольднинг фикрига кўра, Бибиҳоним Амир Темурдан беш ёшлар чамаси кичик бўлган. Агарда бу маълумот тўғри бўлса Амир Темур Бибиҳонимга уйланганида 35 ёшларда, у эса 30 ёшларда бўлган. Бибиҳоним хонинг қизи бўлганлиги учун Темур ҳарамиди бош хотин ҳисобланган. Уша давр одатига кўра, Темур Бибиҳонимга уйланганидан сўнг «кўрагон» яъни «хоннинг кўёви» деган унвонга сазовор бўлган. 1337 йилда Амир Темур, Хизр хўжа хонинг қизи, гўзал Тўқол хонимга уйланиб, икки карра хонинг кўёви бўлди. Тўқол хоним эса соҳибқирон ҳарамиди «кичик хоним» бўлди.

Тарихий манбалардан бизгача сақланиб қолган озгина маълумотларга қараганда, Темур набиралари тарбиясини оқила Бибиҳонимга ишониб тоширган. Умуман Темур набираларини тарбиясига давлат аҳамиятига молик бўлган вазифа сифатида қараган. Темур ҳомиладор келинларини ўз саройига олиб келиб, алоҳида эътибор билан парваришлаш ишларини йўлга қўйган. Келинларининг кўзи ёригач, чақалоқни онасидан ажратиб олиб, махсус энгаларга тоширган. Бу ишларнинг барчаси Бибиҳонимнинг назорати остида бўлган. Ўғил набиралар маълум ёшга етгач, уларга отабеклар биркитилган. Ақлли ва тадбиркор, билимли одамлардан танлаб олинган отабеклар, Темурнинг набираларига, ўша даврнинг етук кишилари эгаллашлари лозим бўлган барча таълим-тарбияларни берганлар. Буюк мунажжим Мирзо Улугбек ҳам бувиси Бибиҳонимнинг тарбиясини олган эди. Гўзаллик ва фаҳм-фаросат бобида Бибиҳонимга нисбатан саҳийлик қилган табиат уни бошқа нарсадан, яъни аёл киши учун энг катта бахт бўлган — фарзанд кўриш бахтидан бенасиб этган эди. Шу ўринда Темурнинг аёлларга муносабати ҳақида ҳам гапириб ўтиш лозимдир. Тарихчиларнинг гувоҳлик беришларича, Амир Темур саройидаги аёлларни «тўрт девор ичига қамаб, юзларига паранжи-чиммат ёнмаган». Клавихо ва Ибн Арабшоҳларнинг ёзишларича, Темурнинг хотинлари тўй маросимларида, эркаклар билан ёнма-ён иштирок этганлар. Темурнинг ўзи хотинлари ва қиз набираларига атаб гўзал боғлар бунёд эттирган, уларга доимо гамхўрлик қилган. Амир Темур ўз хотинларини қанчалик яхши кўрмасин, уларни ҳеч қачон давлатни бошқариш ишларига аралаштирмаган. Унинг хотинлари Соҳибқироннинг у ёки бу шахзодага нисбатан чиққан қаҳр-газабини юмшатишгагина аралашганлар, холос. Бибиҳоним ўзига нисбатан

Амир Темурнинг муҳаббати қанчалик кучли бўлганлигини сезса ҳам ҳеч қачон давлат ишларига аралашмаган.

Ўтрорда юз берган катта кулфатдан сўнг, Бибиҳонимнинг бошига ҳам кўп савдолар тушди. Амир Темур ўлими олдидан Самарқанд тахтига ворис қилиб, набираси Пирмуҳаммадни тайинлаган эди. Лекин, соҳибқироннинг ўлиmidан сўнг унинг васияти бажарилмади ва Самарқанд тахти Халил Султонга ўтди. 1384 йилда туғилган Халил Султон Мироншоҳнинг ўғли бўлиб, у ҳам Бибиҳоним қўлида тарбияланган. У ўзининг жасурлиги ва тадбиркорлиги билан бобосининг диққатини тортган эди. Халил Султон 1404 йилда бобосининг қаҳрига учради. Бунга, шахзоданинг Шодимулк исмли қизга уйланганлиги сабаб бўлганди. Бобосининг қаҳри қанчалик қаттиқ бўлмасин, ўжар набира ҳам ўз аҳдидан қайтмади, севиб уйланган ёридан воз кечмади. Муҳаббат нималигини яхши англаган Амир Темур оқибатда ўжар набирасини кечирган эди. Самарқанд тахтини қўлга киритган Халил Султон бобосининг хазинасини совура бошлади ва кайфу сафога берилди. Амир Темур даврида тартибга кирган қондалар ҳам бузила бошлади. Халил Султоннинг давлатни бошқариш ишларига хотини Шодимулк фаол равишда аралаша бошлади. Унинг хоҳиши билан, Бобо Турмуш деган наслу насаби бетайин киши вазир этиб тайинланди. Халил Султон хотини Шодимулкнинг қистови билан бобосининг суюкли хотини, суюкли бувиси Бибиҳонимни наслнасаби паст кимсага эрга бердиртирди. Амир Темурнинг бошқа хотинлари ҳам шундай қилиндилар. Бу билан Шодимулк Самарқандда якка ўзи малика бўлиб қолишни хоҳлаган бўлса ажаб эмас... Бунга ҳам қаноат қилмаган Шодимулк яширин равишда Бибиҳонимни заҳарлаб ўлдиртирган.

1409 йилда Самарқанд тахтини Шоҳрух Мирзо эгаллади ва айбдорларни жазолади. Амир Темурнинг хотинларини хўрлашга катта ҳисса қўшган Шодимулк бозорда халойиқ олдида сазойи қилинди. Самарқанд тахтини ташлаб қочган Халил Султонни Шоҳрух кечирди ва Рай шаҳрининг ҳокими этиб тайинлади. Тез орада унинг хотини Шодимулкни ҳам у ерга жўнатди. Халил Султон у ерда икки йил ҳокимлик қилгач, 1411 йилнинг ноябрида вафот этди. Эрининг ўлиmidан сўнг, борлиқ дунё кўзига қоронғу кўриган Шодимулк ҳам ўзини-ўзи ўлдирди.

Самарқанд тахтини Мирзо Улуғбек эгаллаб, подшо бўлганида севикли бувиси Бибиҳоним ҳаётдан кўз юмган эди...

1941 йилда Бибиҳоним хилхонасидаги қабрларни очган олимлар икки қабрдан бири кекса аёлники, бири эса ёшроқ аёлники эканлигини аниқлаганликларини айтиб ўтган эдик. Кекса аёлнинг суяклари, академик Яҳё Ғуломовнинг аниқлашича, Бибиҳонимнинг онаси — Қозонхоннинг хотининикидир. Олимнинг ёзишича, Темур қурдирган улкан масжиднинг қаршисида, Бибиҳонимнинг онаси шарафига қурилган мадраса ҳам бўлган. Ҳозирги Бибиҳо-

ним мақбараси деб аталган хароба ҳолидаги бино мазкур мадрасанинг бир қисми эди. Тарихчи Муҳаммад Шариф Самарқандийнинг ёзишича, Абдуллахон Самарқандни босиб олгач, масжиди Жомеъ қаршисидаги «Мадрасаи хоним»ни вайрон қилди, фақатгина бу ердаги хилхонагина омон қолди. Ешроқ аёлининг жасади эса шакшубҳасиз Бибиҳонимникидир. Қабрлар устидаги тошларда ёзувларнинг йўқлиги бу қабрлардаги жасадаларни янада аниқ қилиш имконини бермади. Бибиҳонимнинг бош чаноғи асосида антрополог-скульптор М. Герасимов унинг ҳужжатли қиёфасини яратди. Бизнингча бу суратни кўргандан кўрмаган яхшироқ бўлур эди. Чунки бу сурат Бибиҳоним деганда, кўпчиликнинг тасаввурда пайдо бўладиган сиймонинг заррасига ҳам ўхшамайди.

ОЧИЛМАГАН ҚАБРЛАР

Маълумки, Темурийлар хилхонасига 9 киши дафн этилган. Лекин экспедиция иштирокчилари булардан фақат бешта: Амир Темур, Мироншоҳ, Шоҳрух, Муҳаммад Султон ва Улуғбек қабрларини очдилар. Қолган тўрт қабр очилмади. Хўш, бу очилмаган қабрлар кимларга тегишли? Биз қуйида шу ҳақда қисқача тўхталиб ўтмоқчимиз.

Темур даврида яшаб ўтган тарихчиларнинг хабар беришича, Амир Темур ислом динини чуқур билган, дин аҳлларини ҳурмат қилган, айниқса, Муҳаммад пайғамбарнинг авлодларига алоҳида меҳр-муҳаббат кўрсатган. Шунинг учун ҳам Муҳаммад пайғамбарнинг авлоди бўлган Мир Саййид Баракани, соҳибқирон ўзига пир деб билган. Нимагадир Мир Саййид Барака ҳақида тарихий маълумотлар кам сақланиб қолган. Тарихчиларнинг баъзилари уни Мисрда туғилган десалар, баъзилари Мадинада, яна бошқалари эса Маккада туғилган дейдилар. Шарафиддин Али Яздийнинг ёзишича, Мир Саййид Барака 1370 йилда Хусайн билан учрашади. Хусайн эса унга нисбатан яхши муомала қилмайди ва етарли иззат-ҳурмат кўрсатмайди. Бундан ранжиган Саййид Амир Темурга мурожаат қилади. Саййид Барака Темурга ногора ва байроқ ҳадя этади. Соҳибқирон уни иззат-икром билан қабул қилиб, барча истаklarини бажаради. Шундан сўнг Амир Темур билан Саййид Барака ўртасида бир-бирига нисбатан чуқур ҳурмат ва дўстлик пайдо бўлади. Темур Мир Саййид Бараканинг маслаҳат ва ўғитларига доимо қулоқ солган. Масалан, 1383 йил Амир Темурнинг синглиси вафот этган ва бундан у қаттиқ қайғуриб, тушқунликка тушган, давлатни бошқариш ишларидан ҳам кўнгли совиган. Шунда Мир Саййид Барака бошлиқ бир гуруҳ дин аҳллари унинг кўнглини кўтарганлар ва давлатни бошқариш ишларини давом эттиришини сўраганлар. Амир Темур уларнинг гапларига қулоқ солади. «Бу дунёнинг қулфатлари кўп

экан, уларнинг ҳар бирига эътибор бериб, тушкунликка тушаверсанг, яшаб бўлмас экан», деган хулосага келади. Мир Саййид Барака, Амир Темур 1391 йили Олтин Ўрда ҳукмдори Тўхтамишга қарши жангга отланганида ҳам кўп дуолар қилган. Ибн Арабшоҳ бу жанг билан боғлиқ қизиқ бир воқеани ёзиб қолдирган. Темур қўшинлари билан Тўхтамиш қўшинлари ўртасидаги шиддатли жангдан сўнг, мўғулларнинг қўли баланд кела бошлайди. Темур қўшинлари мағлубиятга учраши эҳтимоли пайдо бўлади. Шу маҳал жанг майдонида Мир Саййид Барака пайдо бўлади, кайфияти бузилган Темурга таскин беради ва отдан тушиб, кафтига бир ҳовуч майда тошчаларни йиғиб яна отга миниб, қандайдир дуоларни пичирлаб, «Ёв қочди» деб бақириб, тошни душман томонга қараб сочади. Амир Темур ва унинг лашкарлари ҳам «Ёв қочди» дея ҳайқириб душманга ташланади. Тўхтамиш бошлиқ мўғул қўшинлари тор-мор келтирилади. Мир Саййид Барака билан Амир Темурнинг сўнгги учрашувлари 1403 йили Озарбайжоннинг Қорабоғида юз беради. Амир Темур Мир Саййидни кутиб олиш учун чодиридан чиқади ва иккаласи бир-бирларини қучоқлаб, узоқ муддат йиғлайдилар, чунки Мир Саййид Темурга унинг суюкли набираси Муҳаммад Султоннинг ўлими муносабати билан таъзия билдиришга ҳали улгурмаган эди.

Амир Темур ҳаёлигида ўз пири Мир Саййид Барака билан бир мақбарада, Саййиднинг оёқ томонида ётишни ният қилган экан. Шунинг учун ислом динининг ҳимоячиси ва шариат қонун-қоидаларини сидқидилдан ижро этувчи Шоҳрух Мирзо, Андоҳой шаҳридан Мир Саййид Бараканинг жасадини келтириб, Самарқандга Темурийлар хилхонаси, отасининг бош томонига дафн эттирди. 1941 йилги экспедиция аъзолари томонидан Мир Саййиднинг қабри очилмаганлиги учун уни ташқи қиёфаси, қабрининг ички тузилиши ҳақида маълумотлар йўқ.

Темурийлар мақбарасида бошқа очилмай қолган учта қабр кимларга тегишли эканлиги анча баҳслидир. Хилхонанинг ғарбий қисмидаги қабрни айрим олимлар, Амир Темурнинг отаси Амир Тарагойнинг пири Шайх Шамсиддин Кулолнинг тўртинчи ўғли Саййид Умарники деб ҳисоблайдилар. Маълумотларга қараганда, у Темур давлатида мухтасиб лавозимини эгаллаб, шариат қонун-қоидаларини бажарилишини назорат қилиб турган. Кўпчилик олимлар эса, хилхонадаги бу қабрда Саййид Умарнинг жасади йўқ. Шунинг учун бу қабрни номаълум қабр деб аташ тўғри бўларди, деб ҳисоблайдилар. Мақбарадаги қабртошлардаги ёзувларни ўқиш билан бевосита машғул бўлган А. Семёнов ҳам бу қабрни номаълум қабр деб ҳисоблайди ва бу қабр устига мрамар тош қўйганлар ҳам қабрда ким дафн этилганлигини билмаганликлари учун қабртошга ҳеч кимнинг номи битилмасдан, Қуръондан умумий суралар ёзилган деган хулосага келади.

Темурийлар хилхонасида катта кишиларнинг қабрлари билан ёна-ёна, бевақт хазон бўлган икки ёш боланинг ҳам қабри бор. Бу

икки қабр ҳақида ҳам олимлар ўртасида ягона фикр йўқ. Ёзма манбаларда ҳам бу жумбоқни ечиб берадиган маълумотлар сақланиб қолмаган. Бу ёш болаларнинг қабрларини айрим олимлар Мир Саййид Бараканинг набираларига тегишли десалар, айримлар Мирзо Улуғбекнинг гўдаклигида вафот этган фарзандлариники бўлса керак, деб тахмин қиладилар. Археолог В. Шишкин гўдақларнинг қабрларидан бири Султон Хусайннинг ўғли Ҳасанники, иккинчиси эса номалум боланики деб ҳисоблайди.

ҚАБРТОШЛАРДАГИ ЁЗУВЛАР

Темурийлар хилхонасидаги қабртошларга битилган ёзувларни ўқиб чиқиб, илмий жиҳатдан таҳлил қилиш, экспедиция аъзоси, шарқшунос олим А. А. Семёновга топширилган. У барча қабртошлардаги ёзувларни диққат билан ўрганди, нусха кўчирди ва урушдан сўнг бир неча илмий мақолалар ҳам эълон қилди. Маълумки, қабрларни очгандан сўнг қўлга киритилган маълумотлар қанчалик муҳим бўлмасин, қабртошлардаги ёзувларнинг аҳамияти ҳам ундан кам эмасдир. Чунки бу тошларда дафн этилганлар ҳақида қимматли маълумотлар битилган. Шунини афсуслар билан айтиб ўтишимиз лозимки, Темурийлар хилхонасидаги қимматли қабртошлар айрим нокас қимсалар томонидан ўғирлаб кетилган, синдирилган ва қайта ишлов берилиб, бошқаларнинг қабрларига ишлатиб юборилгандир. Экспедиция 1941 йилда бу ерда қазиниш ишларини бошлаганида, хилхонадаги қабрларнинг устида 9 та ёзув битилган қабртошлар бор эди. Дастлабки пайтларда ҳар бир қабр иккитадан қабртош билан таъминланган эди. Муҳаммад Султоннинг қабри устидаги тош ҳам ўғирланган, иккинчи қаватдаги қалбаки қабрда эса тош сақланган ва унга ёзув битилган. Шоҳрух ва Улуғбекларнинг иккинчи қаватдаги қалбаки қабрлари устидаги ёзувли тошлар ҳам ўғирланган. Хайриятки, пастда, ҳақиқий қабрлар устидаги тошлар бизнинг кунларимизгача етиб келган.

Мироншоҳнинг пастдаги ҳақиқий қабри устидаги ёзувли тош ҳам ўғирланган. Унинг қабрини тепадаги қалбаки қабрдаги ёзувли тош ёрдамида аниқлаш мумкин бўлди. Амр Темурунинг пастдаги ҳақиқий қабрида ҳам, юқоридаги қалбаки қабрида ҳам ёзувлар битилган тошлар сақланиб қолган. Унинг қабри устидаги нефрит тошга ҳам ёзувлар битилгандир. Қабртошларга дафн этилганлар ҳақидаги маълумотлар билан бирга Қуръондан турли хил оятлар, дуолар ва тиллақлар ҳам битилган.

ШОҲРУХ МИРЗО ҚАБРТОШИДАГИ ЁЗУВ¹

«Жаннат боғлари ва гулистонларидан бири бўлган бу боғ марҳум ва мағфур, султонлар султони, салтанат ва дунёву дин мадаккори Шохрух баҳодур Султоннинг абадий оромгоҳидир. Аллоҳ таолло уни ўз неъматлари тахтига ва иззат тожига мушарраф этгай. Бу султон 779 ҳижрий йилнинг раби ул-охир ойининг ўн бешинчиси — пайшанба куни (1377 мелодий йил, 21 август) дунёга келди; 807 ҳижрий (1405 мелодий) йилда ўзининг шараф зоти билан мамлакатга зийнат бағишлади. 850 ҳижрий йил зулҳижжа ойининг йигирма тўртинчиси — якшанба куни (1447 мелодий йил, 12 март) Ироққа мансуб Рай ерида абадий жаннат томон йўл олди. Шундан сўнг, одил, зоҳиди комил ва олим подшоҳнинг жасади унинг қизи, дунё ва дин иффиати Поянда Султонбегимнинг ташаббуси билан осуда маскан бўлмиш Самарқандга келтириб, у (яъни Поянда Султонбегим — А. Б.) бино қилган бу камтарона жойга (қабрга) қўйилди. Яхшиликлари боқий бўлсин, ё марҳаматлиларнинг марҳаматлиси! Ё марҳаматлиларнинг марҳаматлиси!»

МИРЗО УЛУҒБЕК ҚАБРТОШИДАГИ ЁЗУВ

«Бу нузли қабр, шаҳиднинг олий макони, бу хушбўй боғ ва юксак турбат ул подшоҳнинг оромгоҳидирки, унинг бунда бўлуви тўфайли жаннат боғи мусаффо ва бўстони бахтиёрдир. У марҳум султон, халифат қувончи, дунё ва дин кўмакчиси, оромгоҳига Аллоҳ нур ёғдирсин. Улуғбек султондирки, у 796 ҳижрий (1394 мелодий) йилда Султония шаҳрида туғилди ва 810 ҳижрий (1408 мелодий) йилнинг зулҳижжа ойида Самарқанд дор ул-амонида хилофат мустақиллигига эришди. Ва Аллоҳнинг иродаси ила «ҳар ким буюрилганича сузади» дейилганидек, унинг ҳаёти мударати ниҳоясига етгач, ва қазову вақти келгач, ўғли қарши чиқиб, ханжар тирғини унга урди ва нағжада шаҳид бўлиб, бағишлагувчи ва шафқатли Аллоҳ томон йўл олди. Бу ҳодиса наби ҳижратининг 853 йили рамазсан ойининг ўнинчи куни (1449 мелодий йил 27 сентябрь) содир бўлди».

МУҲАММАД СУЛТОН ҚАБРТОШИДАГИ ЁЗУВ

Жуда эрта қазо қилган иқтидорли саркарда Муҳаммад Султоннинг қабртошида қуйидаги сўзлар битилгандир: «Бу дунё — сўнгги»

¹ Шохрух ва Улуғбек қабртошларига битилган ёзувлар Алишер Навоий номли Самарқанд дорилфунуни профессори Ботирхош Валихўжаевнинг бевосита ёрдами билан ўзбек тилига ўгирилди.

мангу маскапга кетиш олдида охирги саёҳатдир. Бу қабрга осойишталик ва раҳматлар бўлсин. Бу сўнги даргоҳга хотиржамлик ва меҳру-шафқат... (шу ерда ёзувларни ўқишнинг иложи бўлмаган — А. Б.) ... ё парвардигор мени номусларга ботирма, айниқса Қиёмат куни раҳмони халойиқ олдида! Аллоҳу акбар! Унга қарши борувчи йўқ, уни тенги йўқ, уни ҳеч ким билан алоқаси йўқ, унга ўхшаш зот йўқ, унинг қиёси йўқ, унинг ҳад-ҳудуди йўқ, унинг сиймоси йўқ, салтанатда унинг шериги йўқ, вазири йўқ... Ё қудратли эгам, ё раҳм-шафқатли, ё марҳаматли раҳмони раҳим! Сендан илтимос қилган нарсамни кошки тушимда кўрсатсанг! Сен менинг гуноҳларимни афв этиб, менга қарам кўрсатдинг. Ҳақиқатан сен қодир эгамсан! Сен менга Қуръонни ёдда сақлаш иқтидорини инъом этсанг. Сен ақлу-ҳушимни олгансан...

... буюк султон, тахт вориси, шаҳзода Муҳаммад Султон ибн Жаҳонгир, ибн Амир Темур «кўрагон», ибн амир Тарағой, ибн амир Барғул, ибн...» Ёзувлар ганч билан суваб ташлаганлиги учун давомини ўқишнинг иложи бўлмаган. Кўришиб турибдики, Муҳаммад Султон қабри устидаги тош инҳоятда нафис қилиб ясалгандир. А. Семёновнинг ёзишига кўра, бу қабртош бошқа тошларга қараганда гўё хилхонада хўжайиндек турибди. Бу қабртошга тенг келадиган тош Термиз шаҳрида, Амударё қирғоғида жойлашган машҳур олим Абу Абдулло Муҳаммад ибн Ал-Ҳаким Термизийнинг қабри устига ўрнатилган.

МИРОНШОҲ ҚАБРТОШИДАГИ ЁЗУВ

Маълумки, Мироншоҳнинг пастдаги ҳақиқий қабри устидаги ёзувли мрамор тош бизгача етиб келмаган, фақатгина тепадаги қабр устидаги тош сақлангандир. Унда қуйидаги сўзлар битилган: «Бу сўнги осойишта макон султон Мироншоҳ ибн Амир Темур «кўрагон», ибн амир Тарағой, ибн амир Барғул, ибн амир Айлангир, ибн амир Ижил, ибн амир Қоражар, ибн амир Сўғужин, ибн амир Ирдамчи «барлос», ибн амир Қачулай баҳодур, ибн амир Туманай, ибн Чингизхон, ибн амир Есукай баҳодур, ибн амир Буртан баҳодур, ибн амир Қобулхон, ибн амир Туманай, ибн амир Бойсунқур, ибн амир Қайду, ибн амир Тутумтин, ибн амир Бука, ибн амир Бузанжирниқидур...» Ёзувнинг давомида амир Бузанжирнинг онаси Алан Қува, бокира қолган ҳолда, нурдан ҳомиладор бўлиб, отасиз туққанлиги ва бу нур Абу Толибнинг ўғли Али авлодига мансуб кишидан тарқалганлиги айтилган.

Мрамартошнинг ўртасида яна 26 қатор араб тилида битилган ёзув бор. Уларнинг маъноси қуйидагичадир:

«Аллоҳдан бошқа ҳеч бир тангри йўқ. У тирик ва абадий ту-

рувчидир. У соҳиби оламдир, у яратган барча жонзотлар яна унга қайтиб боргувчидир. У куч-қудратли, ҳамма нарсага қодирдир.

Меҳрибон ва раҳмли Аллоҳ номи билан бошлайман. Худомиз ягона тангридир. У меҳрибон ва раҳмли тангридан ўзга ҳеч қандай тангри йўқдир. Унинг ўзи бордир. У тирик ва абадий тургувчидир. Уни на мудроқ, на уйқу ололмайдди. Самовот ва ердаги бор нарсалар уникидир. У уларнинг олдиларидаги ва орқаларидаги бор нарсани билади. Ва улар у зотнинг илмидан фақат ўзи марҳамат қилган нарсаларнигина биладилар. Унинг арши-курсиси осмонлар ва ердан кенгдир. Ва уни осмонлар ва ерни хифзу ҳимоятда сақлаб туриш қийнамайдди. У энг юксак ва буюқдир. Динга зўрлаб киритиш йўқдир. Ҳақ йўл залолатдан ажраб бўлди. Ким нотўғри йўлдан юз ўгириб Аллоҳга иймон келтирса, у ҳеч ажраб кетмайдиган мустаҳкам ҳалқани ушлаб турибди. Буюк Аллоҳ ҳақиқатгўйдир».

Бу ёзувлар Қуръон сураларидан кўчириб олинган оятлардир. Ёзувлар битилган ушбу қабртош нафис қора мрамрдан ишланган. Кўриб ўтганимиздек тошдаги ёзувларда ҳеч қандай тарихий маълумотлар келтирилмаган, фақатгина унинг ота-боболарининг исмлари то афсонавий Алан Қувагача санаб ўтилган, холос.

АМИР ТЕМУР ҚАБРТОШИДАГИ ЁЗУВ

Агарда Темурийлар хилхонасидаги қабртошларни бир-бирларига солиштирадиган бўлсак, уларнинг орасида ҳеч шубҳасиз Амир Темур қабри устидаги тошга етадигани йўқ. Хилхонанинг иккинчи қаватидаги, яъни зиёратхонадаги қалбаки қабр устига ўрнатилган нефрит (моҳтоб) эса ўз улугворлиги билан барчани ҳайратга солади. Бахтли тасодифлар туфайли Амир Темурнинг қабри устига ўрнатилган тошлардаги барча ёзувлар бизгача тўлиқ етиб келган. Аввал гапни пастдаги ҳақиқий қабртош ҳақида бошлайдиган бўлсак, унга араб тилида қуйидаги сўзлар битилгандир: «Бу қабр — султони аъзам, хоқони акрам, осойишталик ва ҳимоя йўлловчи, Амир Темур «кўрагон» ибн амир Тарағой, ибн амир Барғул, ибн амир Айлангир, ибн амир Ижили, ибн амир Қоражар Нўён, ибн амир Суғужижини, ибн амир Ирдамчи барлос, ибн амир Қочулай, ибн амир Туманай, сўнгра Чингизхон ибн амир Есукай баҳодур, ибн амир Бартан баҳодур, ибн амир Қобилхон ибн амир Бойсунқур, ибн амир Қайду, ибн амир Туманай, ибн амир Бука, ибн амир Бузанжирникидир...» Ёзувнинг давомида худди Мироншоҳнинг қабртошидагидек, амир Бузанжирнинг онаси Алан Қува уни отасиз, иффатли қолгани ҳолда, нурдан ҳомиладор бўлиб туққанлиги айтилгандир.

Бу ёзувлардан сўнг, қабртошнинг пастки қисмида 51 қаторлик арабча ёзув бўлиб, ёзувлар асосан Қуръон сураларидан кўчириб

ёзилган. Бу сураларда асосан раҳмдил ва шафқатли қодир эгамнинг шарафига ҳамду-санолар айтилган. Аллоҳнинг бандаларига қилган яхшиликлари бирма-бир санаб ўтилган. Ёзувнинг охирларида, Амир Темурнинг тилидан, у ҳаётлик чоғида кўп гуноҳлар қилганлиги, Аллоҳнинг ҳузурида барча гуноҳларини тан олишлиги, раҳмдил худодан гуноҳларини кечиринишни қаттиқ илтимос қилган. Ёзувлар: «Ё раббий сен мендан бўлак бандани топарсан, мен эсам қилган гуноҳу-айбларимни афв қиладиган севдан бошқа эгамни топа olmayман. Эй рафур, эй раҳим, эй карим. Менинг гуноҳларимни ўз караминг ила кечиргин. Муҳаммад алайҳис-салом ва унинг жами қавмларига Аллоҳнинг раҳмати бўлсин» — деган сўзлар билан яқунланган.

Бу ёзувлар маъноси Темурбекнинг ўлими олдидаги кайфияти ва айтган васиятларига мос келади. Юқорида айтиб ўтганимиздек, мақбаранинг иккинчи қаватидаги қалбаки қабр устига ўрнатилган моҳтобга ҳам насабнома битилган.

ХИЛХОНАДАГИ ҚАЗИШМАЛАРНИНГ ЯКУНИ

1941 йилнинг 24 июнь куни экспедиция қатнашчилари Амир Темур мақбарасини очиш билан боғлиқ сўнгги ишларни амалга оширадилар. Барча қабрларнинг оғизлари тоштахталар билан вақтинча ёпиб қўйилди. Хилхонанинг пастки қаватига бегона кишилар кирмаслиги учун эшик оғзи темир панжара билан ёпилиб, муҳрланди. Қазиб олинган тарихий шахсларнинг суяклари пешма-пеш Самарқанд тиббиёт институтига келтирилиб, уларни антрополог Л. В. Опанин дастлабки текширувдан ўтказиб, сўнгра жўнатиш учун қутиларга жойланиб, поездда Тошкентга жўнатилди. 25 июнда барча юклар ва топилмалар Тошкентга етиб келди ва улар Алишер Навоий номли адабиёт музейига топширилди.

26 июнда экспедиция аъзолари иштирокида йиғилиш ўтказилди. Унда экспедиция натижасида қўлга киритилган барча ашёвий далилларни илмий таҳлилдан ўтказиб, сўнгра нашр этишга қарор қилинди. Лекин машъум уруш бу ишларни анча орқага суриб юборди.

Шу билан экспедиция Самарқанддаги Темирийлар хилхонасида олиб борган қазини ва тадқиқот ишларининг биринчи bosқичини яқунлади. Экспедиция қатнашчиларининг кўпчилиги урушга жўнаб кетдилар.

Антрополог М. Герасимов ва Л. Опанинлар бир йил давомида Темур, Шоҳрух, Улуғбекларнинг бош чаноқларини ва бошқа суякларини ўргандилар, уларнинг изларини гипсга кўчириб олдилар. М. Герасимов Темирийларнинг бош чаноқларини ўрганиб, шу асосда уларнинг суратларини ишлаб чиқди.

1941 йилнинг 9 декабрида Тошкент шаҳрида М. М. Герасимов томонидан яратилган Темур, Шоҳрух ва Улугбекларнинг суратлари-ни муҳокамадан ўтказиб, қабул қилиш мақсадида тузилган нуфузли комиссиянинг йирилиши бўлди. Бу комиссияга Иттифокдаги таниқли олимлар жалб қилинган эдилар. Қуйида шу мажлис баёни-нинг матнини келтирамыз.

«Қатнашдилар: профессор, экспедиция раҳбари Т. Н. Қори-Нижий, академик Струве, академик Готье, академик Греков, профес-сор Семёнов, Рачинская (Ўзбекистон ССР халқ маорифи комиссар-лиги), Зарипов (Навой юбилейи комитетидан), профессор Ошанин (Ўрта Осиё университети), профессор Якубовский (Фанлар акаде-миясининг Ўзбекистон филиалидан), профессор Тревер (Фанлар академиясининг Ўзбекистон филиалидан), Герасимов (Навой юби-лейи комитетидан), Ражапов (Фанлар академиясининг Ўзбекистон филиалидан), Кононов (Навой юбилейи комитетидан), Хамид Олимжон (Ёзувчилар союзидан), Татевосьян (Расомлар союзи-дан), Кучис (скульптор), Пеньковский (Ёзувчилар союзидан).

Эшитдилар: Ҳукумат экспедицияси томонидан, XV асрда яшаган тарихий шахслар Темур, Шоҳрух ва Улугбекларнинг Самарқандда-ги қабрларини очиб, уларнинг бош чаноқлари асосида ташқи қиё-фаларининг яратилиш жараёнлари ҳақида скульптор-антрополог М. М. Герасимов маъруза қилди.

Муҳокамада сўзга чиққанлар:

Академик Греков: — ўртоқ Герасимовнинг маърузасидан сўнг унда, скульпторнинг ушбу ишида ўзбошимчалик ниҳоятда кам деган бир фикр пайдо бўлганлигини айтди. М. М. Герасимовнинг маъру-заси жуда ишонтирарли бўлди.

Профессор Ошанин — ўртоқ М. Герасимовнинг ушбу ишни ни-ҳоятда оригинал бўлиб, у бир неча йилги тинимсиз меҳнатнинг на-тижасидир. У тўғри йўлдан бориб, ўлган одамларнинг бош чаноқ-лари асосида уларнинг қиёфаларини яратишга эришган. Ўртоқ Ге-расимов чуқур илмий кузатишлардан сўнг виждонан, эринмай тер-тўкди. У ирқий типни яратишда батамом тўғри йўлдан борди. Бош чаноқ асосида инсон қиёфасини яратиб, унинг ўз ирқий типини аниқ бера олиш ниҳоятда улкан ва мураккаб вазифадир. Кенг яноқлар, буларнинг барчаси, мураккаб кузатишларни талаб қилади. Қиёфа-ларнинг бир-бирларига ўхшашлиги тўғри эканлигини унинг куза-тишлари натижалари ҳам тасдиқлаб турибди. Бу жуда оригинал илмий иш бўлиб, ҳали бундайин ишлар амалга оширилмаган эди.

Академик Готье — М. Герасимовнинг бошқа ишлари ҳақида, яъни Ярослав Мудрий ва Андрей Боголюбларнинг қиёфалари ҳа-қида гапириб, бу қиёфалар ниҳоятда тўғри усулда яратилганлигини айтди. Бу усул билан яратилган тарихий шахсларнинг қиёфалари бир-бирларига ўхшамайди. Бу қиёфалар индивидуал бўлиб, кишида энг ўхшаш вариант сифатида таассурот қолдиради. Менинг фикрим-

ча, иложки бор ишнинг ҳаммаси қилинган. Қўлга киритилган натижалар тўлиқ ишончга сазовордир.

Академик Струве — мен М. Герасимовни анча йиллардан буён биламан. Мен Ленинградда антропология институтида директор бўлганимда унга Дарғомиш кўлидан топилган бош чаноқни тиклаш учун бергандик. У бошқа тажрибалар ҳам ўтказганди. Бизда, ёзувчиларимизни Ватанимизнинг энг қадимги аҳолисининг қиёфаси билан яқиндан таништириш мақсадида, М. Герасимовга тарихий антропология галереясини яратиш вазифасини топшириш истаги ҳам туғилган эди. Мен М. Герасимов бир неча одамларнинг қиёфаларини яратганлигини ва бу ишда голиб чиққанлигининг гувоҳи бўлганман. У тўғри йўлдан бормоқда ва катта усталардан бири Гинзбург ҳамда бошқалар М. Герасимов ҳақида юксак фикрдалар.

Шунингдек, москвалик антропологлар ҳам у ҳақида яхши фикрдалар. Тарихий антропологиядаги улуғ шараф ва шон-шухрат ҳақиқатан ҳам унга тегишлидир.

Профессор Массон — бу ишга М. Герасимовни жалб қилиш ташаббускорларидан бириман, деб айтди. Ушбу қиёфалар жуда ишончли чиққан ва Темур ҳамда Улуғбекнинг образлари тўғри яратилган. Ҳар биримиз бу қиёфалардаги Ўрта Осиё тишини кўриб турибмиз. М. Герасимовга ушбу ишларини охирига етказишни маслаҳат берамиз.

Профессор Якубовский — асосий масала бу ерда, Темурнинг қиёфасида туркий тип етарлича кўрсатилганми ёки йўқми эканлигидадир. Бу жуда муҳим, чунки, XIII асрнинг биринчи ярмидаёқ барлослар Еттисувнинг туркий муҳитида эдилар. Фикримча, бу ерда туркий тип тугал ҳолда ифодаланган. Мен Темурни яқиндан кўриб, у ҳақида ёзиб қолдирган икки кишининг маълумотларини биламан. Улардан бири Темурни кексайиб қолганида кўрган, иккинчи гувоҳ Ибн Арабшоҳ — уни ёшлигидан кўрган. Унинг ёзишича, Темур унда кучли таассурот қолдирган... Улуғбек тўғрисида. Унинг бошидан тожини олиш керак, тож сурат кўринишини бузаёпти. Қолган масалаларда бошқаларнинг фикрларига қўшиламан.

Ҳайкалтарош Кучис — агар сурат нуқтаи назаридан қарайдиган бўлсак Темур, Улуғбек, Шоҳрух суратларининг сифатига ҳеч қандай эътирозим йўқ. Булар мукаммал ҳужжатли суратлардир. Ҳайкалтарошликда қўйиладиган талабдан келиб чиқадиган бўлсак, бу суратлар ҳужжатли суратлар бўлганлигидан, анчайин қуруқ чиққан. М. Герасимов ўз ишини илмий маълумотлар асосида амалга оширган. У расомлар билан бадний образлар яратиш ҳақида келишини лозим.

Профессор Семёнов — Улуғбекнинг бош кийимини алмаштиришни мен ҳам маъқуллайман. Бу бош кийим XVII асрга оид қўлзмадан олинган бўлиб, унда Улуғбек бошига тож кийган ҳолда тасвирланган. Тож унга ярашмай турибди. У бош кийимсиз анчайин улуғвор кўринади. Бу кўриниш мутафаккирга хосдир.

Мусаввир Татевосьян — Темур билан Шоҳрух ўртасида катта фарқ бор, деган фикрга қўшилиш қийин. Шунга қарамай, турли ҳолатларда шундай таассурот қолади. Афсуски, бу суратлар бадиий эмас, ҳужжатлидир. Шоҳрухнинг салласига ва Темурийлар соқолидаги ҳар хилликка ўзгартириш киритиш керак. Темурнинг дубулгасига ҳам ўзгартириш киритиш лозим. Умуман, бу қисмга бадиий туватишлар қилиш керак. Темурнинг қулоғини ҳам бошқача яратиш керак, ҳозирги ҳолатда унинг қулоғи бировниқига ўхшаб қолган.

Т. Н. Қори-Низий — бу экспедиция халқлар тарихини ўрганиш борасида катта роль ўйнайди ва беқиёс маданий қимматга эгадир. Экспедиция аъзолари катта ишларни амалга оширдилар, тўғрироғи, муҳим, қизиқарли илмий йўналишга киришилди. Ушбу ишларнинг энг қизиқарлиси экспедициянинг қатнашчиларидан бири М. Герасимовнинг зиммасига тушди. У амалга оширган ишлар катта илмий, маданий ва тарихий қимматга эгадир. Айтиш мумкинки, баъзи ўринларга қарамасдан бу иш дунё аҳамиятига моликдир. Лекин бу йўналиш ҳали жудаям ёш бўлиб, ҳали шаклланиш жараёнидадир. Шунинг учун М. Герасимов бу борада кўп ишлаши керак.

Темур ва Темурийларнинг қиёфалари ҳақида гапирадиган бўлсак, экспедиция ўз олдига маълум мақсадни, яъни Темурийларнинг қиёфаларини иложи борича, ўхшаш қилиб яратишни қўйган эди. Бу амалга оширилди.

Қарор қилинди:

1. Темур, Шоҳрух ва Улуғбекларнинг бюстлари қабул қилинсин (биринчи ўхшаш нусхалари сифатида).

2. Ўртоқ М. Герасимов, юқоридаги танқид ва таклифлар асосида бу борадаги ишларни давом эттирсин.

3. М. М. Герасимовга диссертация ҳимоя қилмасдан туриб, номзодлик даражаси бериш ҳақида москвалик антропологларнинг таклифларига қўшиламиз.

4. Муқимий қиёфасини яратиш таклиф қилинсин».

Ушбу йиғилишда сўзга чиққанларнинг фикрларига кўра, М. Герасимовнинг меҳнати кўпчилик томонидан тан олинди, ҳеч ким эттироз билдирмади. Бирор киши сўзга чиқиб: «Эй, оғайпилар! М. Герасимов томонидан яратилган Амир Темурнинг қиёфаси, у билан юзма-юз гаплашиб, сўнгра ёзиб қолдирган таърифларига сира ҳам ўхшамайди-ку», — дея олмади. Негаки, бу йиғилиш уруш аини қизитган, сталинизм қатағони ҳали давом этаётган пайтда бўлаётган эди. Кўпчилик тарихчилар томонидан «ёвуз», «қонхўр» деб таъриф берилган Амир Темур ҳақида ижобий фикр айтиш, муқаррар ўлим эканлигини мажлисдагилар жуда яхши билар эдилар. Шунинг учун бу муҳокама қатнашчилари жимгина «бошлмга бало орттирмасам бўлгани» дея ўтиришгандилар. М. Герасимов яратган бош чаноғи

асосида марҳумларнинг қиёфасини яратиш усули яроқсиз эди, де-моқчи эмасман. У ҳам агарда Темурнинг қиёфасини аслига ўхшатиб, Сталиннинг қаҳрига учраб-нетиб ўтирмаслик учун, ўз олдига иложи борича ҳазрат соҳибқироннинг кўринишини қаҳрли, ёвуз қилиб яратиш мақсадини қўйган бўлса керак. Қолаверса, М. Герасимовнинг бевосита таълимини олган ўзбек антропологи, тарих фанлари доктори Т. Хўжаевнинг айтишича, бугунги кунга келиб, М. Герасимов яратган усулнинг ҳам анча-мунча камчиликлари борлиги аён бўлмоқда экан. Агарда хулоса қилиб айтадиган бўлсак, М. Герасимов томонидан, 1942 йилда яратилган Амир Темурнинг ҳужжатли суратини энг мукамал иш деб қараш нотўғридир. Соҳибқироннинг ҳақиқий кўринишини кўриш қачонлардир насиб қилиб қолса ажаб эмас.

Темурийларнинг жасадларини ўрганиш билан боғлиқ ишлар 1942 йилнинг кузига келиб якунланди. Шунда Темур ва Темурийларнинг жасадларини қаерга дафн этиш масаласи пайдо бўлди. Жасадларни Ленинград шаҳрига, давлат Эрмитажига, яъни М. Герасимов томонидан қиёфалари яратилган тарихий шахсларнинг жасадлари сақланаётган ерга жўнатиш керак, деган таклифлар ўртага ташланди. Лекин Ленинград қамали ўз-ўзидан бу таклифни йўққа чиқарди. Бу машҳур кишиларнинг жасадларини Тошкентдаги тарих музейида сақлаш керак, деган фикр ҳам бекор қилинди. ЎзССР халқ Комиссарлари Кенгаши қошидаги махсус комиссия Темурийларнинг суяклари ўз жойига, яъни Гўри Амир мақбарасига қайта дафн этилсин, деган қарор қабул қилди.

Бу қарор самарқандликлар томонидан ҳам қўллаб-қувватланди. Кўпчиликнинг фикрича, 1941 йилнинг июнь ойида Самарқанддаги Темурийлар хилхонасида олиб борилган текшириш ишлари одамларнинг ёдидан кўтарилиб кетиши ва бундан 500 ёки 1000 йиллардан сўнг, келгуси авлодлар «Амир Темур ва унинг авлодлари қандай дафн этилган?»—деган қизиқиш билан қабрларни қайта очишлари мумкин. Шунинг учун, 1941 йилда ҳукумат экспедициясининг бу ерда олиб берган илмий кузатишларининг натижалари тўрт тилда: ўзбек, рус, форс ва инглиз тилларида хитой бўёғи билан XIX аср Қўқон қоғозига ёзилиб, жасадлар билан бирга кўмишга қарор қилинди. Уша актнинг матни қуйидагичадир:

А К Т

Октябрь, 1942 йил.

Самарқанд шаҳри.

Ўзбекистон Совет Социалистик Республикаси Халқ Комиссарлари Советининг Раис ўринбосари, математика фанлари доктори,

профессор Т. Н. Қори-Ниёзий бошчилигида антропология профессори Л. В. Опанин, тарих ҳамда эроншунослик профессори А. А. Семёнов, скульптор-антрополог М. М. Герасимов, археолог В. А. Шипкин, химия профессорри В. Н. Кононов, архитектор Б. Н. Засыпкин ҳамда Навоий юбилейи комитетининг илмий котиби Х. Т. Зарифов ўртоқлардан иборат Ўзбекистон Совет Социалистик Республикасининг ҳукумат экспедицияси 1941 йил 16—24 июнда Самарқанд шаҳридаги Гўри-мир (Гўри Амир) номи билан машҳур мақбаранинг ер ости даҳмасида Темур, унинг ўғиллари Шохрух ҳамда Мироншоҳ ва набиралари Улуғбек ва Муҳаммад Султонларнинг қабрларини очди.

XV асрда яшаган мазкур тарихий шахсларнинг қабрларини очиб, буюк ўзбек шоири Алишер Навоийнинг туғилганига 500 йил тўлиши муносабати билан кўрилган ташаббус бўлиб, Алишер Навоий яшаган ва ижод қилган, Темур ва Темурийлар даврини мумкин қадар тўлароқ ёритишни мақсад қилиб қўйган эди. Бунинг учун қабрларнинг ҳақиқийлигини ва у даврдаги кўмиш маросимларини аниқлаш лозим эди. Бундан ташқари, скульптор М. М. Герасимовга ўзи яратган усул асосида, Темур, унинг ўғил ва набираларининг ташқи сиймоларини яратиш, антрополог Л. В. Опанинга эса уларнинг жасадларини антропологик жиҳатдан текшириш топширилган эди.

Экспедиция мазкур тарихий кишиларнинг қабрлари қўзғатилмаган ҳолда эканлигини, фақат даҳмага кирган сувнинг таъсири билан табиий бузилишга учраганлиги аниқланди.

Қабрлардан чириган матолар қолдиги, Шохрух қабридан қаламдон шаклидаги ёғоч қутига солинган майда шағал, Темур ҳамда Муҳаммад Султон жасадларининг қолдиқлари солинган ёғоч тобутлардан бошқа ҳеч қандай буюм топилмади.

Мироншоҳнинг жуда хароб бўлган жасади, Темур бош қосасининг сўл ёғи, Улуғбекнинг сўл бозу суяги ва ҳамма жасадларнинг қўл-оёқларидаги баъзи майда суяклардан ташқари, қолганлари яхши сақланган. Жасадларнинг мазкур етишмаган бўлақларини, даҳмани босган сув орқали қабрларга кирган тузлар емирган.

Қабрлар очилгандан кейин дафн этилганларнинг жасадлари ва улар билан бўлган буюмлар илмий текшириш учун олинди. Қабрлар қопқоқлари билан вақтинча ёпиб қўйилди.

Қабрлардан топилган жасадлар ва бошқа буюмлар Тошкент шаҳрида, юқорида кўрсатилган олимлар томонидан текширилди. Темур жасадини ўрганиш, унинг ўнг оёғи жуда оқсоқ эканлиги ва ўнг қўлининг ишламаганлиги ҳақида замонадошларининг берган гувоҳликларини тасдиқлади. (Ўнг қўли тирсак бандининг битиб қолиши натижасида ишламаган).

Улуғбекнинг учинчи бўйин умуртқасининг чўрт кесилганлиги эса, унинг ҳақиқатан ўлдирилганлигини исботлади. Темур, Шохрух ва Улуғбекларнинг ташқи сиймолари М. М. Герасимов томонидан

яратилди. Темур, Шоҳрух, Улугбек ва Муҳаммад Султонларнинг бош суяклари, Темурнинг паталогик ўзгарган суяклари ва Улугбекнинг кесилган учинчи бўйин умуртқаси гипсга ботирилиб нусхалари олинди. Шу ишларнинг ҳаммаси тугагандан сўнг, жасадлар ўз қабрларига қайтадан кўмилди. Темурнинг сочлари ва мўмиёланган қулоғининг бўлаги, мўмиёланган бошқа мурдаларнинг қолдиқлари, ёғоч тобут ҳамда шағал солинган ёғоч қути сақлаш учун Тошкентдаги Алишер Навоий музейига топширилди.

Қабрларни очиш актлари Навоий музейида, СССР Фанлар Академиясининг Шарқшунослик, ҳамда Н. Я. Марр номли моддий-маданий тарих илмгоҳларида ва Фанлар Академиясининг Ўзбекистон филиалида сақланади.

Қолган материаллар ва ҳужжатлар, чунончи, қабрларни очиш ҳақида Ўзбекистон Совет Социалистик Республикаси ҳукуматининг қарори, ҳукумат экспедициясининг мажлис баёнлари, фотосуратлар ва киноленталар, ҳисобот ва кундаликлар Навоий музейида сақланади.

Бу акт ўзбек, рус, форс ҳамда инглиз тилларида тузилди ва хитой бўёғи билан XIX аср Қўқон қоғозига битилди.

Мазкур тиллардаги шу актнинг биттадан нусхалари жасадлар билан бирга Гўри-мирга кўмилди, қолганлари эса Навоий музейида сақланади.

Экспедиция бошлиғи:

Ўзбекистон ССР Халқ Комиссарлари Совети Раисининг ўринбосари (профессор Т. Н. Қори-Нижзий).

Экспедиция аъзолари: (проф. Л. В. Ошанин),

(проф. А. А. Семёнов),

(М. М. Герасимов),

(В. А. Шишкин)

(Х. Т. Зарифов).

Агар вақти келиб, орадан минг йиллар ўтгач, қабрлардан ушбу ҳужжатларни топган авлодлар ҳеч қийналмасдан кўп нарсаларни аниқлаб олишлари ва бизнинг шаънимизга анча таъналарни айтишлари мумкин. Негалиги, қуйидаги, яъни 1942 йилнинг 21 декабрида тузилган сўнгги актда ёзилган сўзлардан англашилади.

А К Т

21 декабрь, 1942 йил.

Самарқанд шаҳри

Самарқанд шаҳридаги XV асрга оид тарихий шахсларнинг қабрларини очиш учун Ўзбекистон ССР ҳукумат экспедициясининг

аъзолари: профессор Т. Н. Қори-Ниёзий, Навоий музейининг директори Х. Т. Зарифов, скульптор М. М. Герасимов, археолог В. А. Шишкин ва архитектор Б. Н. Засыпкин ҳамда Самарқанд вилоят партия кўмитасининг котиби Р. Р. Ибрагимов, Самарқанд шаҳар кўмитасининг котиби И. П. Сологуб, Навоий юбилей кўмитасининг аъзоси, ёзувчи Садриддин Айний, ЎзССР Халқ Комиссарлари Совети қошидаги жумҳурият ёдгорликларни сақлаш кўмитасининг раиси В. А. Жаҳонгиров ва тил, адабиёт ва тарих институтининг директори Э. Н. Нажиплар иштирокида ушбу акт тузилди.

Хукумат экспедицияси томонидан 1941 йилда Темур, Улуғбек, Шоҳрух, Мироншоҳ, Муҳаммад Султонларнинг қабрлари очилиб ва суяк ҳамда бошқа буюмлар олингач, экспедиция аъзолари томонидан қуйидаги ишлар амалга оширилди.

1. Хукумат экспедицияси томонидан олиб борилган барча ишлар хужжатлаштирилди ва керакли имзолар билан тасдиқланди. Актлар ўзбек, ўрус, форс ва инглиз тилларида хитой бўёғи билан XVII—XIX асрларда тайёрланган Самарқанд, Бухоро, Қўқон қоғозларига битилди. Актларнинг матнлари ўзбек тилида, араб ва рус имлоларида, рус тилидагиси рус имлосида, форс тилидагиси араб, инглиз тилидагиси инглиз имлоларида битилди. Ҳар бир тилда беш нусхада ёзилди.

2. Тўрт комплект акт ҳар бири алоҳида ҳолда найсимон қилиб эшилиб, уч жойдан инак ип билан боғланди. Ҳар бир ўрам алоҳида махсус тайёрланган шиша идишларга солинди. Ҳар бир шиша идишнинг ичига бир томчидан симоб қўйилди. Идишларнинг ичига азот солиниб, унинг очиқ томони кавшарланди.

3. Ҳар бир шиша идиш махсус ясалган мармар ғилофларга солинди ва ғилофнинг қопқоғи ганч билан мустаҳкамланди.

4. 1942 йилнинг 16 ва 17 декабрь кунларида, мақбарадаги қабрларнинг қопқоқлари очилди.

5. 19 ва 20 декабрь кунлари қабрларга суякларни жойлаштириш ишлари олиб борилди. Суяклар қазилган пайтида қандай учратилган бўлса, худди шу тартибда жойлаштирилди. Жасадлар бевосита қабрларнинг тубига қўйилди.

6. Темур, Улуғбек, Шоҳрух ва Муҳаммад Султонларнинг қабрларига биттадан актлар солинган пишпалар жойлаштирилди.

7. Шу ишлар тамом бўлгач, қабрларнинг устидаги ёзувли тошлар қайтадан ўз жойларига, худди аввалгидек ўрнатилиб, ганч ёрдамида мустаҳкамланди. Мироншоҳнинг қабри устида мармар тош бўлмаганлиги учун у тупроқ билан тўлдирилиб, устига гипс терилди.

Юқорида тилга олинган барча ишлар: актларни ёзиш ва имзо-

лаш, жасадларни қабрларга қўйиш жараёнлари ва бошқа ишлар Союзкинохроникасининг Тошкент студияси томонидан суратга олинди. Экспедиция Самарқандда ўз ишларини 1942 йилнинг 21 декабрида тугаллади. Ушбу акт ўрис тилида тўрт нусхада, XIX асрда тайёрланган Қўқон қоғозига битилди.

Экспедиция аъзоларининг имзолари.

* * *

Ҳозир танишган ҳужжатнинг 5-бандидан англашилича, хилхонадаги қабрлардан қазиб олинган машҳур тарихий шахсларнинг жасадлари бевосита қабрларнинг тубига, зах ерга қўйилган. Қўнчилик ўйлаши мумкинки, жасадлар шарият қоидаларига биноан, яъни ошиқча нарсаларсиз дафн этилган бўлса керак деб. Афсуски, бундай эмас. Агар шарият қоидаларига биноан дафн этилганда жасадлар ҳеч бўлмаганда қафанларга ўралган бўларди. Тўғри, жасадлар турли кимёвий усуллар билан қотирилган. Лекин бу усуллар намнинг таъсирига бардош беришига ким кафиллик беради. Ҳаттоки, мўмиёй-асил ҳам сув ва намнинг кучи олдида ожиз қолганлигининг гувоҳи бўлдиқ-ку. Юқорида айтиб ўтганимиздек, Амир Темур ва Муҳаммад Султонларнинг жасадлари арчадан ясалган махсус тобутларга дафн этилган бўлиб, тобутларнинг оёқлари ва қошқоғи тобутта зах киришининг олдини олган эди. Жасадларни қайта дафн этишда қатнашаётганларнинг бирортаси, жасадларни аввалги ҳолидагидек дафн этайлик, яъни тобутда бўлганларини тобутта солиб, қафанларга ўрайлик деб айтмайдилар. Қилаётган ишларини ўзларича жуда тўғри деб, қайта дафн қилиш ҳақидаги ҳужжатларга имзо чекдилар.

Бунинг устига қўшимча равишда, Темур ва Темурийларнинг жасадларини мўмиёланган қисмлари, соч-соқолларининг қолдиқлари, қафанлари ва кийимларининг бизгача етиб келган парчалари қайта дафн этилмасдан, нима мақсаддадир олиб қолинади. Юқорида айтганларимиздан хулоса қилиб шуни айтишимиз мумкинки, ордан бир неча асрлар ўтиб, келгуси авлодларимиз Темурийлар хилхонасини қайта очганларида, бу ердаги қабрларни бўм-бўш кўришиб, халқимиз пешонасига битган буюк инсонларнинг жасадларини муносиб равишда сақлайолмаганлигимиз учун бизларни лаънатлашлари шак-шубҳасиздир. Келгуси авлодларимиз XX асрда яшган ўзбекларнинг то 1991 йилгача на келажаги, на ўтмиши ўз қўлида бўлмаганлигини билишиб, уларни кечиришларига умид боғлашимиз бемаъниликдир.

АМИР ТЕМУРНИНГ БИРИНЧИ ХИЛХОНАСИ

Ушбу сарлавҳани ўқиган ўқувчи Амир Темурунинг мақбараси нечта? Унинг биринчи мақбараси қерда?—деб савол бериши табиий. Ҳақиқатан ҳам бу саволлар нафақат оддий ўқувчилар ўртасида, балки кўпчилиқ тарихчилар орасида ҳам туғилиши мумкин. Чунки Темурийлар даври тарихи шу пайтгача тўлақонли ўрганилмади, кўпгина саволлар ҳамон жумбоқлигича қолмоқда.

Тарихий манбалардан маълумки, Амир Темуру Кеш (Шаҳрисабз) шаҳри яқинидаги Хўжа Илғор қишлоғида таваллуд топган ва унинг ёшлиғи Кешда ўтган. Бу шаҳар соҳибқирон учун она шаҳар ҳисобланганлигидан, у умрининг якунидан сўнг ҳам Кешда ётишни ният қилган. Кешда Амир Темурунинг отаси амир Тарағой, онаси Тегина хотун, ўғиллари Жаҳонгир ва Умаршайх ҳамда бошқа яқинлари ётди. Шу сабабли Темуру Кешда ўзига атаб, ажойиб хилхона бино қилдирган эди. Лекин замон унинг ниятига ўзининг ўзгартиришини киритди ва Амир Темуру муаззам Самарқанд тупроғига бош қўйиб, мангу ухламоқда.

Хўш, Шаҳрисабзда Амир Темуру учун қурилган мақбара қандай кўринишда эди?

Тарихдан маълумки, Темурийлар салтанати инқирозга юз тутганидан сўнг, улар даврида қурилган ажайиб иншоотлар ҳам ёвларнинг қаҳрига учради. Гўзал мадрасалар, масжитлар, хилхоналар вайрон қилинди. Бундай аянчли қисматдан Амир Темурунинг Кешдаги хилхонаси ҳам четда қолмади. У аёвсиз равишда бузиб ташланди. Шунинг учун бу хилхона ўтган асрнинг 60-йилларигача ернинг тағида кўмилиб, номаълум бўлиб келганди. XIX асрнинг 60-йилларида маҳаллий аҳоли Доруссаодат комплекси яқинида тасодифан ер ости соғонасини учратиб қолди. Унинг атрофларини палла-партини қазинганларидан сўнг, пастда, улғувор тош тобут кўринди. Шундан сўнг, маҳаллий аҳоли бу тош тобутда қандайдир авлиё дафн этилган бўлса керак деган тахминда, хилхонани йлоҳийлаштира бошлади. Бу хилхонага сифинувчилар, унга бағишлаб хайр-аҳсон қилувчилар ва латта-путталар осиб кетувчилар кўпайди. Хилхона атрофидаги шов-шувлар оғиздан-оғизга кўчиб Бухоро амири Музаффарнинг қулоғига ҳам етиб борди. Шундан сўнг, у Шаҳрисабзга келиб, хилхона атрофини сарбозлар билан ўраб олиб, унинг ичига кириб, тобутни очишга буйруқ берди. Хилхона ичидан ҳеч қандай қимматбаҳо нарсалар топилмаган бўлса-да, халқ орасида шов-шувлар янада авж олди. Одамлар ўртасида «бу қабрда Амир Темурунинг ўғли Мирзо Жаҳонгир дафн этилган экан, унинг қабридан сон-сановқисиз бойликлар топилибди, тош тобутнинг қопқоғи соф олтиндан ясалган экан», деган гаплар тарқалди. Инқилобдан сўнг, хилхонани 1933 йилда археолог Я. Ғуломов текшириб кўриб, бу ерда шак-шубҳасиз Мирзо Жаҳонгир дафн этилган деган хулосага келди. Бу ерда археолог М. Массон 1942 йилда такроран иш

олиб бориб, авваллари маълум бўлмаган янги фактларни қўлга киритди.

Олиб борилган илмий кузатишлардан маълум бўлишича, ушбу соғона бир кишини дафн этишга мўлжалланган бўлиб, тарҳи хоч-симондир. Соғонанинг бутун деворлари, поли ва шифти моҳирлик билан ишланган мрамартош билан қопланган. Шифти гумбазсимон қилинган бўлиб, деворларнинг гумбазга айланган қисмидан бошлаб, «сульс» усулида арабча имлода битиклар чизилгандир. Соғона деворларнинг юқори қисмида мрамарнинг ичини бодом шаклида ўйиб, ичига арабча ёзувлар битилгандир. Ёзувларнинг мазмуни диний маънода бўлиб, айримлари эса Қуръонда келтирилган оятлардир. Соғонанинг ўртасида мрамардан ясалган тобут ўрнатилган, тобутнинг устини ёпиш учун эса 11 см. қалинликда мрамар қопқоқ ҳам ясалган. Қопқоқнинг чеккасига диний мазмундаги ёзувлар битилган. Қопқоқнинг сиртига ёзув битиш учун махсус жой қолдирилган. Соғона ичидаги тобутда кейинроқ кўмилган икки кишининг суяклари сақланган. Тобут қопқоғининг чеккасига битилган ёзувларнинг маъноси қуйидагичадир: «Пайғамбар айтмишлар: «Аллоҳ уни раҳмат қилсин! Бандаси охиратга рихлат қилгач, унинг олдига (қабрга), Қора таянчи ва кўк кўзли икки фаришта келади. Улардан бирининг исми Мункар, иккинчисиники Накардир. Улар марҳумдан сўрашадилар: Сен пайғамбар ҳақида нималар дегандинг? Агар марҳум мусулмон бўлса, айтадиким, у (пайғамбар) Аллоҳнинг бандаси ва расулидир. Мен Аллоҳдан бўлак тангри йўқлигига, Муҳаммад унинг ердаги расули эканлигига шаҳодат бераман. Улар айтишадиларким, биз шундай жавоб беришингга ишонгандик. Шундай (саволдан) сўнг марҳумнинг қabri 70 чўзимга кенгайди. Сўнг унга айтишади: «Ухла»—деб. У айтади: «Уйимга қайтишимга ва ўз тақдирим ҳақида хабар беришимга руҳсат берсангиз». Унга айтишади: «Ухла» ва у ухлайди. У худди келинчақка бўлган муҳаббатигина уйғота оладиган кўвдек ухлайди. Эй, Аллоҳ, чинакам жаннат бор, дўзах — бор, ҳовуз — бор, пули сирот — бор, маҳшар куни — бор ва ўша куни Аллоҳ ҳаммани — қабрлардагиларни тириятиралди... Мен унда яшайман, унда ўламан, агар Аллоҳ истаса унда тириламан».

Ушбу ёзувлар «сульс» усулида ёзилган бўлиб, Муҳаммад пайғамбарнинг сўзларидан кўчириб олингандир.

Амир Темурни дафн этишга мўлжалланган ушбу соғона ўз улугворлиги ва маҳобати, меъморий ечимлари билан Қадимги Шарқда барпо қилинган шу хилдаги иншоотлар орасида ҳам олдинги ўрибларда туради. Унинг ичига кирган кишини, соғона ичидаги осуда ва аллақандай таскин берувчи сукуват чулғаб олади. Инсониятни неча минг йиллардан буён даҳшатга солиб келаётган ўлим ҳам бу ерда унчалик ваҳимали туюлмайди. Амир Темур учун ушбу соғонани бунёд этган меъмор фоний дунё билан боғлиқ муаммоларни ўга моҳирлик билан ҳал қилганлиги кўриниб турибди. Соғонанинг бун-

дай улуғворлигидан ҳайратланган М. С. Андреев бир неча йиллар аввал, уни кўчириб олиб, Тошкентга, Санъат музейига олиб бориш лойиҳасини яратган эди. Унинг фикрича, бу ёдгорликни Тошкентга олиб борилса, янада кўпроқ одамлар кўришлари мумкин бўларди. Хайриятки, унинг лойиҳаси лойиҳалигича қолиб кетди.

Шу ўринда бу соғонанинг кўриниши қандай бўлган?—деган савол туғилади. Буни аниқлаш учун соғонани ўз кўзлари билан кўрганларнинг сўзларига қулоқ солайлик. Маълумки, испаниялик элчи Руи Гонзалес де Клавихо Самарқандга келиш пайтида Кешда ҳам тўхтаб ўтган. Унинг ёзишича, Темурбек отаси амир Тарағой баҳодир ва ўғли Мирзо Жаҳонгир учун алоҳида-алоҳида мақбаралар қурганлигини, шунингдек, Амир Темур ҳам ўзига атаб хилхона қурдираётганлигини, у ҳали битмаганлигини, бир ойча бу ерда бўлиб, бинонинг пештоғини пастлигидан кўнгли тўлмаган Темур пештоғни бузиб, қайта қуриш ҳақида буйруқ берганлигини ёзган. Шу билан бирга хилхона деворлари ранго-ранг кошинлар билан қопланганлигини, кошинларга олтин билан ишлов берилганлигини ҳам айтиб ўтган. Булардан келиб чиқадиган хулоса шунки, Кешда Амир Темур ўзи учун қурдирган хилхона худди Самарқанддаги хилхонадек икки қаватли бўлган. Ҳақиқий жасадни пастдаги тош тобутга дафн этиш мўлжалланган ва иккинчи қаватда эса қалбаки қабр ҳам қурилиш лозим бўлган. Афсуслар бўлсинки, Кешдаги хилхона бузилиб кетганлиги учун унинг тепа қисми ҳақида тахмин қилишимиз мумкин, **ХОЛОС.**

Юқорида айтиб ўтганимиздек, Шаҳрисабда Амир Темурнинг отаси Амир Тарағой баҳодир ҳам дафн этилган. Аммо, лекин Тарағойни қайси мақбарага дафн этилганлиги ҳақида олимлар ўртасида шу пайтгача яқдил фикр йўқ.

Амир Тарағой ҳижрий 762 йилда, яъни сичқон йилида вафот этган (1360—61 йиллар) ва у отаси, акалари ҳамда бошқа қариндошлари ётган қабристонга дафн этилган. Амир Тарағой вафот этганида, унинг ўғли Темур ҳали унчалик шуҳрат қозонмаган эди. Шунинг учун, Темур, отаси вафотидан ўн йил кейин Мовароуннаҳр тахтини эгаллагач, отасини бошқа хилхонага кўчиришга жазм этган. Археологлар М. Массон ва Г. Пугаченковаларнинг фикрларича, амир Тарағой баҳодирнинг қabri Доруттиловат ансамблидаги биналарнинг бирида жойлашгандир. Унинг пири комили бўлмиш Шамсиддин Кулолнинг қabri Кўкгумбаз масжитининг шарқий қисмидаги мақбарада жойлашгандир. Яқинда Ўзбекистон Фанлар Академиясининг қадимшунослик институтида археолог Хайрулла Султонов Шаҳрисабздаги XVI—XV асрларда бунёд қилинган обидаларнинг пайдо бўлишига бағишланган илмий ишини ҳимоя қилди. Унинг ёзишича, Доруттиловат ансамблига кирувчи ва кўпчилик томонида Шамсиддин Кулол мақбараси деб аталиб келинаётган хилхонага, Шамсиддин Кулол эмас, балки, амир Тарағой дафн этилгандир. Шамсиддин Кулолнинг қabri эса Доруссаодат ансамблида бўлиши

керак. Х. Султонов ўз фикрини кўпгина тарихий маълумотлар ва археологик тадқиқотлар билан исботлаган. Бизнинг фикримизча, бу илмий баҳс ҳали ўзининг тўлиқ ечимини топган эмас ва бу соҳадаги илмий ишлар ҳали давом этиши керак.

Шу ўринда амир Тарағойнинг пири бўлмиш Шамсиддин Кулол ҳақида тўхталиб ўтишни лозим топдик. Китобларда Шамсиддин Кулол ёки Кулор, Кулол Фахурий деб ёзиладиган ҳурматли шайх Бухоро вилоятининг Сухари қишлоғида таваллуд топган. Мовароуннаҳрдан то Маккагача пиёда ҳажга бориб келган шайхнинг обрўси халқ орасида жуда баланд бўлган. Тарағой баҳодирнинг вафотидан сўнг, ўгли Темур ҳам Шамсиддин Кулолга катта ихлос қилиб ўзига пири комил қилиб таплаган. Ибн Арабшоҳнинг ёзишича, Амир Темур ҳали эндигина мустақил фаолият сари қадам қўяётган вақтида шайхни зиёрат қилиб, кўнглини олмоқчи бўлган. Шайхнинг олдига қуруқ боришни ўзига эп кўрмаган Темур, эндидаги ягона чакмониши пуллаб эчки сотиб олган. Арзимас эҳсон билан борганлигига қарамай Темур ўзини тутиши, муомаласи ва шайхга бўлган самимий ҳурмати тўфайли, унинг эътиборига сазовор бўлган. Темур ўзининг кўпгина зафарларини Шамсиддин Кулолнинг дуолари билан боғлаган. Маълумотларга қараганда, шайх Шамсиддин Кулол 1370—71 йилларда жуда кексайиб вафот этган ва Кешда, иззат-ҳурмат билан дафн этилган.

Шамсиддин Кулол ва амир Тарағойнинг дафн этилган қабрлари қаердалиги кўпгина баҳсларга сабаб бўлган бўлса, Темурнинг катта ўғли Жаҳонгирнинг қabri ҳақида барча олимларнинг фикрлари бир хилдир.

Ҳижрий 777 йилда (1375—76 йиллар), Самарқандда оғир касалликдан йигирма ёшида вафот этган Жаҳонгир Кешдаги Доруллоадат ансамблига кирувчи мақбарага дафн этилган. Темур ўғлининг бевақт ўлимига жуда қаттиқ аза тутган. Бутун кўшин қора ва кўк либослар кийган, Самарқанд шаҳрининг аҳолиси ҳам шаҳзоданинг ўлими муносабати билан мотам либосини кийганлар. Шаҳзоданинг жасадини дафн этиш учун, бобоси ва бошқа қариндошлари ётган Кешга олиб бориб дафн этганлар. Сўнгра Темур ўғли учун ҳашаматли хилхона бино қилдирган ва унинг жасадини кўчириб, қайта дафн эттирган. Катта ўғли Жаҳонгирнинг ўлиmidан сўнг, орадан 17 йил ўтгач, Амир Темур яна айрилиқ дардига дучор бўлди. 1393 йили, кўрдак билан бўлган қаттиқ жанг пайтида иккинчи ўғли Умаршайх, 29 ёшида ҳалок бўлди. Унинг жасадини Шероздан, карвонлар билан Шаҳрсабзга олиб келдилар ва акасининг ёнига дафн этдилар. Шундай қилиб, Кешдаги Доруттиловат ва Доруллоадат ансамблларига кирувчи хилхоналар Темурийлар ва уларнинг пирилари дафн этиладиган қабристонга айланди. Бундай улуғвор обидаларни дунёга келишида Амир Темур ва улуғ олим Мирзо Улуғбекларнинг ҳиссалари жуда катта бўлди.

ҚАДИМГИ ЖАҲОНГИРЛАР ҚАНДАЙ ДАФН ЭТИЛГАНЛАР?

Инсоният ўз тарихи давомида ҳаёт билан ўлим ўртасидаги фарқни узил-кесил англаганидан сўнг, ўлим ҳақ эканлигига иймон келтирган киши абадул-абад уйқуга бош қўйишни тушуниб, марҳумларга атаб хилхоналар қуришга киришди. Ҳаётда тенглик бўлмаганидек, ўлимидан сўнг ҳам табақаланиш пайдо бўлди. Оддий кишилар оддий қабрларга, шоҳлар шоҳона хилхоналарга дафн этиладиган бўлди. Шу бугунга қадар инсоният тарихида қурилган хилхоналар ичида энг улуғвори — Миср аҳромларидир. Қадимги мисрликлар томонидан қурилган бу аҳромлар, инсоният яратган етти мўъжизанинг энг биринчиси сифатида тан олинган. Аҳромлар узоқ йиллар давомида юз минглаб кишиларнинг машаққатли меҳнатлари оқибатида барпо қилингандир. Аҳромларда Миср фиръавнлари дафн этилган. Мисрликларнинг тасаввурлари бўйича, подшоҳлар худонинг ердаги вакиллари ҳисобланган, шунинг учун уларга катта иззат-икром кўрсатилиб дафн этилган. Вафот этган подшоҳларнинг жасаdlари мўмбеланиб, олтин ёки тош тобутларга солиниб, сонсаноксиз бойликлар билан дафн этилган. Мисрда ilk аҳром Фиръавн Жосер учун қурилган бўлиб, борлиғича оппоқ оҳактошлардан иборатдир. Энг юксак аҳром Хеопс аҳроми бўлиб, баландлиги 147 метр бўлган.

Миср аҳромларининг улуғворлигини кўрган киши беш минг йиллар аввал, инсоният ҳали техниканинг юксак чўққиларини эгалламаган пайтда, қандай қилиб қурилган экан дея ҳайратга тушади. Шунинг учун ҳам олимлар ўртасида бу аҳромларни барпо қилишни ҳақида бир хил фикр йўқ.

Мисрлик подшоҳлар тошлардан қаланган юксак аҳромларга дафн этилган эканлар, юнонистонлик жаҳонгир Александр Македонский қандай дафн этилган?—деган савол туғилиши мумкин. Инсоният тарихида ўтган улкан фотиҳлардан бири, македон подшоши Филипп II нинг ўғли Александр Македонский (Шарқ тарихида Искандар Зулқарнайн номи билан машҳур) Аристотель каби донишманднинг таълимини олган, жасур ва довиорақ саркарда Турон ерларига ҳам қадам босган. Эрксевар ота-боболаримиз унинг лашкарлари билан эрк жангига кирганлар. Қўқса вақт мобайнида улкан майдонларни босиб олишга муваффақ бўлган фотиҳнинг умри ҳам жуда қисқа бўлди. У ватанидан узоқларда, эрамиздан олдинги 323 йилнинг 13 июнида Вавилонда, сирли ҳолатда вафот этди. Қутилмаганда Искандарнинг вафот этиши унинг ҳамроҳлари, лашкарбошиларини анча шошириб қўйди. Улар ўртасида жаҳонгирни қаерга, қандай қилиб дафн этиш ҳақида қизгин тортишувлар бошланиб кетди. Баҳслар бирёқлик бўлгунча, жасаd иссиқдан бузилмаслиги учун уни асалнинг ичига солиб қўйдилар. Бу баҳсларнинг асосий қисми ҳокимиятни бўлиб олишга бағишланган бўлиб, марҳум фотиҳни дафн этиш ҳеч кимни таъвишга солгани йўқ эди. Қутилмаганда,

Искандарнинг сафдошларидан бири Аристандрнинг уйқусида кўрғаш туши воқеаларни шиддат билан ўзгартиришга олиб келди. У тушида худо Искандарнинг жасади қаерда дафн этилса ўша юртнинг ҳокимининг иши юришиб кетиб, бахт-саодатга эришишини айтганлигини ҳаммага ҳикоя қилди. Шундан сўнг, Искандарнинг жасади талаш бўлди. Ҳар бир ҳукмдор Искандарни ўз юртига дафн этишни истаб қолди. Искандарнинг ўзи эса ўлими олдида, қимматбаҳо узугини лашкарбоши Пердиккага берар экан, ўзини Сива воҳасига дафн эттиришини васият қилган эди. Аммо бу лашкарбоши Искандарнинг васиятини амалга оширмади ва жасадини Юнонистонга олиб бориб, дафн этишни мўлжаллади. Марҳумни мўмиёланган жасадини олтин тобутга солиб, карвон Юнонистон сари йўлга отланди. Аммо, карвонни Сурияда Птоломей томонидан юборилган лашкарлар қувиб бориб, жасадини Мисрга олиб боришни буюрдилар. Улар бу ҳаракатларини, Искандарнинг васияти шундай бўлган эди деб оқладилар. Бундан қаттиқ газабланган Пердикка яна жаҳонгирнинг жасадини қўлга киритишга ҳаракат қилди. Буни олдиндан сезган Птоломейнинг одамлари ҳийла ишлатдилар. Улар Искандарга ўхшаш катта қўғирчоқ ясаб, унга шоҳона либослар кийгиздилар ва қўғирчоқни олтин, кумуш, фил суягидан безалган ажойиб тахтиравонга солдилар. Искандарнинг жасадини эса ортиқча ҳашамларсиз, камқатнов йўлдан олдинга жўнатдилар. Пердикка бошлиқ лашкарлар эса карвонга ҳужум қилишиб, қўғирчоқ солинган тахтиравонни қўлга киритдилар. Шундан сўнг унинг кўнгли хотиржам бўлиб, бемалол Юнонистон томонга йўл олди. Пердикка алданганлигини анча кеч билиб қолди. Птоломей Искандарнинг жасадини дастлаб коҳинлар шаҳри Мемфис шаҳрига дафн эттирди. Икки йилдан сўнг олтин тобутга солинган Искандарнинг жасади қайиқда Нил дарёсидан ўтказилиб, Ўрта ер денгизи қирғоғидаги Искандария (Александрия) шаҳрига дафн этилди. Искандарнинг жасади ўнгирланишидан жуда қўрққан Птоломей, уни ниҳоятда усталик билан дафн эттирдик, ҳозиргача бирор киши қабрнинг ўрнини билмайди. Шу давргача, Искандарнинг қабрини топишга кимлар уринмади, дейсиз. Не-не тарихчилар, археологлар бу жумбоқни ечишга уринмадилар. Шунинг учун бу ҳақда ҳар хил, бир-бирини тўлдирадиган, илқор қиладиган фикрлар, тахминлар ўртага ташланди. Шундай тахминларнинг бирида, Искандария шаҳрининг ҳокими, ёлланма аскарларига ҳақ тўлашга пули етмай, жаҳонгирнинг олтин тобутини эритганлигини, бундан хабар топган исқандарияликлар қаттиқ газабланиб, ҳукмдорларини ўлдирганликлари айтилган. Яна айтилишича, шаҳарликлар тобутсиз қолган Искандарни тоғ биллуридан ясалган тобутга солиб дафн этганликлари айтилган. Давр тўфонлари туфайли Искандарнинг тобути яна номаълум бўлиб қолди. 1850 йили жаҳонда яна бир янгилик яшн тезлиги билан тарқалди. Бу хабарда Искандариядаги рус элчихонасининг қоровули Наби Даниэл масжитининг ертўласида биллур тобутда, шоҳона либосларда

ётган ёш йигитнинг жасадини кўрганлиги айтилганди. Аммо, бу ерга келганлар ҳеч нарсани тополмадилар. Қозон дорилфунунининг профессори А. С. Шофманнинг ёзишича, Исқандарнинг қабриши излаб ва америкалик археологлар ҳам илмий экспедициялар уюштирганлар. Аммо, ҳали ҳеч кимга бахт кулиб боққанча йўқ. Изла-нишлар эса давом этмоқда.

Ивсоният тарихида катта из қолдирган яна бир жаҳонгир — Чингизхоннинг дағи этилиши ҳам роят сирлидир. Дунёда етмиш икки йил умр кўрган, турли-туман давлатларни босиб олиб, неча минглаб одамларнинг умрига зомин бўлган фотиҳ ўлимдан жуда-жуذا кўрқарди. Умри аста-секин тугаб бораётган Чингизхон қандай қилиб абадий яшаш мумкин деган саволни кечаю кундуз ўйлай бошлади. Унинг яқинлари ҳам ҳукмдорларининг умрини қандай қилиб абадий қилиш ҳақида жон куйдира бошладилар. Кунлардан бир куни Чингизхон, Хитойда яшовчи даос монахи Чан Чунь абадий яшаш сирини билар экан, деган хабарни эшитди ва тезлик билан уни тониб келишни буюрди. 1222 йилнинг 16 майида Чан Чунь Шимолий Хитой, Мўғулистон, Шарқий Туркистон ва Еттисув орқали узоқ, машаққатли йўл босиб, Амударё қирғоқларида турган Чингизхоннинг олдига етиб келди. Мўғуллар ҳукмдори сабрсизлик билан монахни сўроққа тутди:

— Эй, авлиё одам! Сен узоқлардан йўл босиб келдинг! Айтгинчи, ҳаётни абадий қилувчи қандай дориларинг бор?

— Ҳаётни сақлайдиган дори бор, лекин абадий ҳаёт бахш этадиган дори эса йўқ, — деб жавоб берди монах.

Монахнинг жавоби ҳеч қандай саволга ўрин қолдирмади. Чингизхон ҳам, умри, бу оламда яшаб ўтган миллионлаб одамларнинг умри каби яқунлавишини ич-ичидан тушунди ва қолган умрини яна кўпроқ ерларни босиб олишга сарф қилмоқчи бўлди. Биринчи навбатда у, ўзига бўйсунмаган Тангутлар давлатини босиб олишни ният қилди. 1225 йилнинг ноябрь ойида Чингизхон ўз қўшинларини тангутлар юртига сўнгги марта бошлаб борди. Лекин йўлда, ёввойи отларни овлаш пайтида ҳукмдор отдан йиқилиб, қаттиқ лаг еди. Унинг иситмаси кўтарилиб, аҳволи оғирлашгач, лапкарбошилар урушни кечиктиришга қарор қилдилар. Аммо Чингизхон бунга кўнмади, у тезроқ душманларини адабини бериб қўймоқчи бўлди. 1227 йилнинг ёзига келиб, тангутлар давлати деярли ҳалокатга учраб бўлганди. Мўғуллар тангутлар пойтахтини деярли босиб олганларида, Чингизхоннинг соғлиги жуда ёмонлашди. Чингизхон ўз яқинларига, ўлими ҳақида ҳеч кимга айтмасликларини, йиғи-сиғи қилмасликларини, зинҳор-базинҳор душманларга билдирмасликларини, тангут ҳукмдори ва пойтахт фуқароси шаҳардан чиқишлари билан қяриб ташлавишини буюрди.

Чингизхон 29 август куни (1227 йил) оламдан ўтди. Ҳақиқатан

ҳам унинг ўлими қаттиқ сир тутилди. Тангутликлар таслим бўли-
шиб шаҳардан чиқишлари билан уларни қириб ташладилар. Шун-
дан сўнг, тангутлар пойтахти Си Ся шаҳри деворлари ёнига Чин-
гизхон учун мақбара барпо қилинди. Лекин бу мақбарада мўғуллар
подшоҳи дафн этилмади. У қаерда дафн этилганлигини ҳеч ким
билмайди. Шунинг учун бугунги кунда бир неча хил тахминлар
мавжуд. Мўғуллар тарихи йилномасини ёзиб қолдирган тарихчи
Рашиддиннинг ёзишича, мўғуллар Чингизхон жасадини тобутга
солиб, тангутлар давлатининг пойтахти Си Сядан Мўғулистонга,
подшоҳ ўрдаси томон йўлга тушганлар. Мўғуллар йўлда учраган на
бирор одам, на бирор жониворни тирик қўймаганлар. Жасадни Чин-
гизхон ўрдасига олиб келганларидан сўнг, шаҳзодалар, лашкарбо-
шилар, амирлар ва лашкарлар қаттиқ аза тутганлар. Мотам мароси-
ми тугагач, уни бепоён чўлга дафн этдилар. Дафн пайтида қатнаш-
ган барча бегоналар қириб ташланди. Шунинг учун унинг қабри
номаълум бўлиб қолди.

Сайёҳ Марко Полонинг ёзишича, барча мўғул хонларини, Чин-
гизхон авлодларини Олтой тоғларида дафн этганлар. Улар Олтой-
дан қанчалик узоқларда вафот этганларига қарамасдан, барибир
уларнинг жасадларини Олтойга элиб дафн этганлар. Мўғуллар
дафн қарвони йўлида учраганларни ва кузатиб борганларни қилич
билан ўлдириб: «Нариги дунёга бориб бизнинг ҳукмдорга хизмат
қил», дея қўшиб қўйганлар. Улар бунга ҳақиқатан ҳам ишонган-
лар ва шунинг учун энг яхши отларни ҳам ўлдириб, марҳум хон
билан бирга дафн этганлар. Чингизхон тарихини ёзиб қолдирган
Жувайнийнинг ёзишича, мўғуллар Чингизхоннинг қабрига 40 та
гўзал қизни ҳам ўлдириб дафн этганлар. Хуллас, тириклигида неча
минглаб одамларнинг қонини тўккан Чингизхон, ўлиmidан сўнг
ҳам яна минглаб одамларнинг ўлимига сабабчи бўлди. Чингизхон-
нинг қабрини излаб топиш мақсадида, қанча-қанча олимлар тер
тўйдилар. Лекин ҳали бирор олимга бундай кашфиётни амалга
ошириш насиб қилгани йўқ. Ҳозирда япон олимлари билан мўғул
олимлари ҳамкорликда, энг замонавий асбоблар билан қуроллашиб,
Чингизхоннинг қабрини излашга киришдилар. Бу экспедициянинг
бир йиллик меҳнати ҳеч қандай янгилик олиб келмади. Ҳали ол-
динда янги изланишлар бор. Балки биз яқин орада инсоният тари-
ҳидаги яна бир жаҳонгирнинг суякларини кўришга муяссар бўлар-
миз.

ҚАДИМГИ ТУРОНЛИКЛАРНИНГ ДАФН МАРОСИМЛАРИ

Тарихдан маълумки, ҳар бир қабила ёки халқнинг дафн маросимлари улар эътиқод қиладиган маълум бир диннинг таъсири остида шаклланади. Шунинг учун ҳам қадимги Туронда ҳар бир даврда амал қилинган дафн маросимлари, аجدодларимиз эътиқод қилган маълум динлар билан боғлиқдир. Шу сабаб энг қадимги даврда яшаган аجدодларимиз қўллаган дафн маросимлари ҳозирги пайтдаги дафн маросимларидан кескин фарқ қилади. Туронда ҳали якка, кучли, умумдин мавжуд бўлмаган пайтда, аجدодларимиз тасаввурдаги ўлим қуйидагича эди: Марҳум ўлган кунидан бошлаб, бошқа оламда яшашга ўтган ҳисобланарди. У оламда ҳам худди бу ҳаётдагидек ҳамма нарса бир-бирига ўхшаш деб тасаввур қилинган. Шу ақидадан келиб чиққан ҳолда, марҳумларнинг ёнларига турли хилдаги, суяқ ва қуюқ овқатлар, тақинчоқлар, безаклар ва қуроляроқлар қўйилган. Агарда ўлган киши ҳунарманд бўлса у билан бирга ҳунармандчилик қуроллари, агарда жангчи бўлса, қуроляроқлари қўшиб дафн этилган. Яна шу нарсани айтиб ўтишимиз керакки, қадимги пайтлардаюқ ҳаётда ва ўлимда ҳам табақаланиш бўлган. Бу нарса археологик қазинмалар пайтида яққол кўзга ташланади. Бой-бадавлат кишининг қабрларига жуда кўйлаб идишларда озиқ-овқатлар қўйилган. Қамабағалларнинг қабрларида эса бир-иккитагина овқат қўйилган идиш топилган.

Қадимда мавжуд бўлган одатга кўра, агарда қабиладаги бирор киши юртдан узоқларда вафот этиб, қабиладошлари унинг жасадини топиша олмаса, ўша узоқларда вафот этган, ёки номаълум шароитларда ўлиб, жасади топилмаган кишининг шаклини лойдан ясаб, атрофига овқатлар қўйиб дафн этганлар. Бу ҳолатда ҳам ўлган кишининг иқтисодий аҳволи ҳисобга олинган.

Инсоният тарихидаги илк пайгамбарлардан бири Заратустра дунёга келиб, оловга эътиқод қилинадиган янги динни тартиб қила бошлаган пайтидан сўнг, туронликларнинг дафн маросимларида ҳам ўзгариш бўлди. Оловпарастларнинг ақидасига кўра тупроқ, олов, сув ва ҳаво муқаддас ҳисобланган. Одамнинг танаси эса ҳаром ҳисобланган. Шу сабаб улар ўлган одамнинг жасадини бевосита ерга дафн этиб, муқаддас тупроқни ифлос қилишдан қўрқиниб, жасадни махсус идишларда — сополдан ясалган турли-туман шакли остидонларга солиб дафн этганлар. Остидонларнинг кўриниши одатда одам, ҳайвон, қапа ва уйларнинг шаклида бўлган. Марҳумларнинг жасадлари махсус жойларда этидан тозаланган. Бу мақсадларла ўргатилган итлардан, қушлардан фойдаланилган. Суяклар солинган остидонларни эса алоҳида хоналарга тартиб билан териб қўйганлар. Ўзбекистон майдонидаги ёдгорликларни қазини пайтида жуда кўйлаб остидонлар топилган.

Турон заминига янги дин — ислом дини ёйилиши билан аждодларимизнинг дафн маросимларида ҳам катта ўзгаришлар содир

бўлди. Ислом дини ақидаларига кўра, марҳумларни қабрга ҳеч бир ошиқча нарсаларсиз дафн этиш жорий этилди. Маълумки, ислом динига кўра, марҳумлар тирик пайтида қилган хизматларига кўра жаннатга ёки дўзахга жўнатилади. Жаннатда ҳамма нарса муҳайё, дўзахга тушганларга эса ҳеч бир нарсанинг кераги йўқ, у ердагилар абадул-абад азоб-уқубатларга маҳкуmdir.

Туркистонга янги дин — христиан дини бу ерни ишғол қилган христианлар томонидан, XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб ёйилганидан сўнг, айрим туркистонликларнинг дафн маросимларида ҳам ўзгариш юз берди. Айрим раҳбарларни гўёки янгича дафн этиш маросимлари билан кўмдилар. Аслида бу маросим христиан дини ақидаларидан келиб чиқиб жорий этилган эди. Хайриятки бу одат оддий халқ орасида жорий этилмади. Оддий халқ минг йилдан ошиқ вақт давомида туркистонликлар амал қилиб келаётган, мусулмонча дафн маросимлари билан сўнгги йўлга кузатиб қўйилди.

ТЕМУРИЙЛАР ХИЛХОНАСИНИНГ БАРПО ЭТИЛИШИ

Ўз гумбази остида Туроннинг улуг фарзандларини бағрига босиб ётган, муаззам Самарқандда барпо қилинган ўрта асрлар меъморчилигининг бетакрор ва бетимсол ноёб дурдонаси бўлган — Темурийлар хилхонасининг барпо қилиниши ҳақида ҳам олимларимиз ўртасида турли хил баҳслар мавжуд. Бу баҳслар, Темурийлар даврида ёзилган тарихий китоблардаги фактларни турлича шарҳлаш оқибатидан келиб чиққан бўлиши керак. Очигини айтганда, бу баҳслар бугун ҳам узил-кесил ҳал бўлганича йўқ. Тарихий манбалардан маълумки, дастлаб, Амир Темурнинг Самарқандда ўзига ва яқинларига атаб хилхона бунёд қилиш нияти бўлмаган. Шу сабаб, отаси, ўғиллари: Мирзо Жаҳонгир ва Умаршайхларни Кенда дафн эттирган, ўзига ҳам у ерда хилхона бунёд қилдирган.

Лекин Амир Темур Самарқандни дунёдаги энг гўзал шаҳарлардан бирига айлантирганидан сўнг, бу ерда Темурийларга атаб улкан хилхона яратишни ҳам ният қилган. Шу сабаб у бевақт вафот этган суюкли набираси, тахт вориси Муҳаммад Султонни Кешга, отаси Мирзо Жаҳонгирнинг ёнига эмас, Самарқандда дафн эттиришни ва бу ерда янги хилхона қуришни буюрди. Муҳаммад Султон вафот этганида, Самарқандда махсус хилхона йўқ эди. Темурийлар хонадонига мансуб аёллар Шохизинда қабристонига дафн этилар эди. Самарқандга олиб келинган Муҳаммад Султоннинг жасадини дастлаб, шахзоданинг ўзи томонидан қурилган хонақоҳга дафн этилди. Тарихий ва археологик маълумотларга қараганда Муҳаммад Султон томонидан барпо қилинган мадраса ва хонақоҳ ҳозирги Амир Темур хилхонасининг ёнида жойлашган. Бу мадраса жуда кўркам бўлиб, унинг 28 ҳужраси бўлган. Мадрасада талабалар учун

дарсхона ва бу жойга дафн этилганларнинг руҳларига Қуръон тиловат қилиб туриш учун 10 та қори ҳам истиқомат қилган. Шарафиддин Али Яздийнинг ёзишига кўра, сафардан қайтиб, суюкли набирасининг қабрини зиёрат қилиш учун Муҳаммад Султон мадрасасига келган Амир Темур шу ерда, шаҳзода учун гумбазли мақбара бино қилишни буюрган. Бинони сифатли гиштлар ва мармардан кўтаришиб, гумбаз юзасини олтин ва ложувардлар билан зийнатлаганлар. Марҳумни дафн этиш учун бино остига сардобасимон бино қурганлар. Амир Темур Утторда кўкқисдан вафот этганда, ҳали хилхона батамом битмаган эди. Шунинг учун соҳибқироннинг жасадини ҳам вақтинча набираси ёнига, хонақоҳга дафн этганлар. Хилхона батамом битганидан сўнг, Темурнинг васиятига кўра, Андахойдан унинг пири Мир Саййид Бараканинг жасадини олиб келишиб, бирий-кетин пирийнинг, соҳибқироннинг ва шаҳзоданинг жасадлари дафн этилган. Амир Темур ва Муҳаммад Султонларнинг қабрлари очилганидан қабрларнинг тузилиши, тобутлар бир хил эканлиги маълум бўлди. Гарчи Мир Саййид Бараканинг қабри очилмаган бўлса-да, унинг қабртошини ҳам Амир Темур ва Муҳаммад Султонларнинг қабртошларини ясаган уста тайёрлаганлиги шундоқ кўришиб турибди. Буларнинг барчаси, тарихий манбаларда айtilган гапларни тасдиқлаб турибди. Бу ерда хилхона бунёд этилганидан сўнг, аввалданоқ қурилган мадраса ва хонақоҳ ўз мавқеини йўқота бошлаган. Тарихчи Малихонинг ёзишига кўра, мадраса ва хонақоҳ XVII асрлардаёқ вайрона ҳолатида бўлган. Бугунга келиб эса, бу ерда қачонлардир кўкка бўй тўзиб, шаҳарнинг кўркига кўрк қўшиб турган мадраса ва хонақоҳ тағзамини, яъни пойдевори сақланиб қолган, холос. Амир Темур хилхонасининг ичига 9 та киши дафн этилган бўлса, унинг ҳовлисига эса Темурийлар хонадонига оид 20 дан ошиқ киши дафн этилган. Лекин шафқатсиз вақт шамоли ва тўзонлари натижасида бу қабрлар сақланмаган. Қачонлардир уларнинг қабрлари устига қўйилган мармар қабртошлар бугунги кунда хилхона ҳовлисида турибди.

Соҳибқирон Амир Темур тахтини эгаллаган буюк олим Мирзо Улуғбек ҳам бобосининг бунёдкорлик ишларини давом эттириб, янги-янги бинолар қурдирди. Бобосининг хилхонасига қайта ишлов берди, айрим ўзгартиришлар киритди. Хилхонага Шоҳрух, Мироншоҳ ва Улуғбеклар дафн этилгач, энди бу ер Темурийларнинг оилавий хилхонасига айланди. Бу ерга Мирзо Улуғбекдан сўнг бошқа одам дафн этилмади.

Темурийлар салтанати инқирозга юз бургач, тарих саҳнасига кўтарилган Шайбонийлар Самарқанддаги обидаларга, жумладан Темурийлар хилхонасига унчалик ғамхўрлик қилмадилар. Орадан анча вақт ўтгач, хилхонага бобурий шаҳзода, Шоҳ Жаҳоннинг учинчи ўғли, Ҳиндистон ҳукмдори Аврангзеб ғамхўрлик кўрсатди. У буюк бобокалони ётган хилхона анча қаровсиз қолганлигидан қаттиқ куюниб, катта миқдорда маблағ жўнатди. Аммо бу маблағ-

нинг анча қисми талон-тароҷ қилинганлиги учун хилхонани таъмирлашга камгина қисми сарфланди. Аммо узоқ Ҳиндистонда туриб, Самарқанддаги хилхонага доимий равишда ғамхўрлик қилиш жуда оғир эди. Шунга қарамай, Аврангзебнинг буюк бобокалони Амир Темурнинг хотираси учун қилган ғамхўрлиги мақтовга сазовордир. XVIII—XIX асрларга келиб, Туркистонда бошланиб кетган ўзаро урушлар туфайли халқлар ниҳоятда қашшоқлашиб кетди. Тарихий обидалар билан ҳеч кимнинг иши бўлмади. Шу пайтларда, Амир Темур хилхонаси гумбази устига ўрнатилган думалоқ, соф олтиндан қўйилган қубба ҳам ўғирланди.

Туркистон Россия томонидан босиб олингач, бу ердаги тарихий обидаларнинг тақдирида ҳам анчайин ўзгаришлар юз берди. Туркистондаги осори-атиқаларнинг янги мухлислари пайдо бўлди. Улар ёдгорликларнинг энг ноёб бўлақларини ва бошқа қисмларини узоқ-узоқларга ташиб кета бошладилар. 1895 йилда Н. Веселовский бошчилигидаги экспедиция аъзолари маҳаллий чор маъмурлари билан келишиб, Темурийлар хилхонасининг нафис безакли, нақшпикор эшигини Санкт-Петербургга олиб кетдилар. Хилхонанинг ғарбий томонидаги эшик ҳам ўғирлаб сотилди. Ҳозир у Лондондаги Виктория ва Альберт музейида сақланапти. 1903 йили император Александр III нинг музейи учун Темурийлар хилхонасининг ойнасидан бир қисмини жўнатиш сўралди. Маҳаллий тўралар бу илтимосни аъло даражада бажардилар: ойна қўпорилиб, зудлик билан Санкт-Петербургга жўнатилди. 1905 йилда хилхона пештоқидаги нафис ёзувли лавҳа ўғирланди ва 1906 йилда Конистантинополда сотилди. Уни Берлиндаги Фридрих-Музеумнинг директори Т. Боде ўн минг франкка харид қилди. Элчилик ёзишмаларидан сўнг, лавҳа Россияга қайтарилди. Ҳозирда у Давлат Эрмитажида сақланмоқда. Лавҳада: «Жаҳонгир Амир Темур Кўрагоннинг қабри, худо уни раҳмат қилсин ва абадий жаннатга мушарраф бўлсин» деган ёзув битилган. Агарда юқорида айтилган ноёб дурдоналар ўз жойига қайтарилса, нур устига аъло нур бўларди.

Темурийлар хилхонасини ҳукумат экспедицияси томонидан очилиши тафсилотлари билан қизиқиб, кўп адабиётлар, архив ҳужжатлари билан танишиб чиқдим. Шу мақсадда, экспедициянинг барча топилмалари ва ҳужжатлари сақлаш учун топширилган Ўзбекистон Фанлар Академияси Ҳ. Сулаймонов номидаги Қўлёзмалар институти қошидаги Алишер Навоий номи адабиёт музейига ҳам бордим. Мен институт раҳбарлари ва музей ходимларига ўз мақсадимни тушунтирдим. Улар менга ёрдам бериш учун астойдил ҳаракат қилишди. Музей ходимлари анча изланишлардан сўнг, қоғоздан ясалган, ажнабий виноларни солишга мўлжалланган қутини келтирдилар. Қути ичидаги нарсаларни кўриб, тўғриси ҳайратдан қотиб қолдим. Мен бундай ҳолни ҳаттоки тасаввур ҳам қилмаган эдим. Қути ичида Темурийлар хилхонасини очиб жараёнида олинган суратлар, Амир Темурнинг соқоли, сочи ва кипригининг қолдиқла-

ри, кафан ва тобут устига ёпилган мато парчалари, Мирзо, Улугбек қабридан топилган кийим-кечакларнинг қолдиқлари ва Шохрух, Мироншоҳ, Муҳаммад Султонларнинг мўминёланган мускулларининг парчалари бор эди. Лекин экспедиция қатнашчилари томонидан тузилган ҳужжатларни эса бу ердан топишнинг иложи бўлмади. Тан олиш керакки, бу водир, улуг, муқаддас бўлган нарсалар ўз қимматига яраша диққат эътиборда эмаслиги яққол кўришиб турибди. Қўтининг бирор жойида бирорта ёзув ёки белги ҳам йўқ. Соҳибқироннинг арчадан ясалган тобутини Археология институти таъмирчилари тиклаган эдилар, ҳозирча эса тобут Самарқандда тарих музейида сақланмоқда. Уша тобутини қопқоғи эса, Муҳаммад Султоннинг тобути билан бирга Тошкентдаги Ойбек номли Ўзбекистон халқлари тарихи музейида, қандай топилган бўлса, шундайлигича, таъмирланмасдан ётган эди, яқинда ушбу қопқоқ ва Темурийларнинг қабрларидан олинган айрим нарсалар Тошкентдан Самарқандга келтирилди.

Тўғри, бундай кўнгилсиз ҳоллар учун фақат музей ходимларини айблан адолатсизлик бўларди. Негаки, Темур ва Темурийларга нисбатан ҳақоратомуз муносабат аслида жуда юксак даврларда туғилиб, сўнгра пастга кўрсатмалар сифатида тарқалган эди. Агар уларни айримлари ҳақида гапирадиган бўлсак, бунинг замирида айрим кимсаларнинг лавозимларини қандай бўлса ҳам сақлаб қолиш учун собиқ марказдан берилган ҳар қандай кўрсатмаларни сўзсиз, содиқлик билан бажариш ётганлигини кўришимиз мумкин. Темур ва Темурийларга, қолаверса халқимизнинг узоқ ўтмишига қора чаплашда, бир пайтлар Ўзбекистон халқлари мафқурасининг ҳушёр посбони бўлган Рафиқ Нишоновнинг ҳиссаси жуда каттадир. Бу ҳақда унинг ўзи ҳам фахрланиб гапиришни яхши кўради. Р. Нишонов «Известия» рўзномасининг қўшимча нашри «Союз» ҳафтаномасининг 1990 йилги 1-сонига шундай ёзган эди: «Миллатчилик ниятлари билан Рашидов Темур каби ўтмишнинг қонхўр босқинчиларини улуғланга кўмаклаша бошладилар. Эсимда, ўртамизда жуда жиддий тортишувлар бошланди. Мен ўз нуқтаи назаримни Марказий Қўмитада қаттиқ ҳимоя қилдим. Рашидовнинг шубҳали ҳаракатлари ҳақида КПСС Марказий Қўмитасига, Суслов, Понамарев, Демичев, Кашионовларга хабар қилдим. Улар менинг ҳикоямни хайрихоҳлик билан эшитдилар, ҳаттоки менинг берган баҳоларимга кўшилдилар. Бу мен учун ҳеч қутилмаган ечим билан тугади; мени КПСС МҚнинг чет эл билан ишлайдиган кадрлар бўлимига қаққиритиб, СССРнинг Цейлондаги элчиси бўлиб ишлашни таклиф қилишди». Бундай нозик хабарга Москва ҳам дарҳол эътибор берди. Шу сабаб бўлса керак, 1969 йил Самарқандда бўлган Темурийлар даври санъати ва маданиятига бағишланган халқларо илмий анжуман имя-жимиди ўтди. Бу анжуманга жаҳоннинг турли бурчакларидан машҳур олимлар келишиб маъруза қилган эдилар. Афсуски, бу маърузаларни ҳеч ким жамлаб, китоб ҳолида нашр эттирмади.

Шунча меҳнатлар зое кетди. Орадан унча кўн вақт ўтмасдан Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитаси феодал ўтмишни ўрганишга қарши махсус қарор чиқарди. Шундан сўнг, Темурийлар даври тарихини ўрганишга чек қўйилди. Шу даврга оид тарихий асарларни ўзбек тилида нашр қилиш ҳам таққа тўхтатилди. Темур ва Темурийлар даврини ҳаққоний ўрганишга бел боғлаган Иброҳим Мўминов каби ҳалол олимлар тазйиққа учради. Айни шу пайтда Темурийларга ва умуман халқимизнинг бой ўтмиш тарихига мағзава тўқувчиларнинг ошиғи олчи бўлди. Р. Нишоновнинг халқимиз ўтмишига нисбатан қилган «хизмати» кўпгина тарихий обидаларнинг қисматида ҳам катта из қолдирди. Бу айниқса, Шаҳрисабздаги Темурийлар томонидан барпо қилинган обидаларда яққол кўринади. Улар шу даражада хароб аҳволга тушиб қолганки, уларнинг ҳолияи кўриб, «буюк боболаримиз аслида шуларни барпо қилмаганларида яхши бўлармиди», деб ўйлаб қоласан. Шаҳрисабздаги Амир Темур хилхонасининг устига қурилган ишпоотни кўриб, унинг ижодкорларининг топқирлигига «таҳсинлар ўқийсан». Қадимги Шарқнинг энг ноёб меъморий обидаларидан бири сифатида тан олинган бу ёдгорликнинг аҳволи бугун ниҳоятда хароб. Унга зудлик билан эътибор берилмаса оқибати жуда хунук бўлиши мумкин.

Мен ушбуларни ёзиш жараёнида кўп маълумотлар билан танишиб, шу нарсага амин бўлдимки, Темурийлар бу дунёда шунчалик доврқ солишларига қарамай, уларнинг ҳар бири оддий одамларнинг бошига тушиши мумкин бўлган кулфатлар оқибатида жон берганлар.

Шу сабабдан, жанг майдонида мардларча курашиб, охири ярадор бўлгач, бўғизланган Мироншоҳнинг аччиқ тақдири, ватавида узоқларда, бебош набирасининг қилиғидан ранжиб, касалланд, нотавабон бўлиб, 72 ёшида жон таслим қилган Мирзо Шоҳрухнинг қисмати, фалакиёт илмининг бобокалони, подшоҳлик ва олимликни ўзида мужассам этган Мирзо Улугбекнинг фожиали тақдири, буюк бобосининг ўтқир ва зийрак диққатини ўзига жалб қилган, навқирон ёшида жон берган моҳир лашкарбони Муҳаммад Султоннинг ҳаёти, дунёнинг ярмини ўзига бўйсундирган, наинки Шарқ ва Ғарбда, балки бутун жаҳонга донг таратган, ҳазрат соҳибқирон Амир Темур Қўрагоннинг қисмати кишида ачиниш, меҳр-шафқат туйғуларини уйғотади.

Самарқанддаги Темурийлар хилхонасида дафн этилган тарихий шахсларнинг бирортаси (Мирзо Улугбекдан ташқари), Самарқандда вафот этмаган. Лекин шунга қарамасдан уларнинг жасадлари Самарқандга келтирилиб дафн этилган. Бизнингча, бу билан Темурийлар вафот этганларидан сўнг, ўзлари гуллатиб-яшиятган, дунёдаги гўзал шаҳарлардан бирига айлантирган Самарқандда ётишни ният қилганлар ва келгуси авлодларимиз хокимизни авайлаб-асрайдилар, деб ўйлаган бўлсалар керак. Афсуски, авлодлар ўз буюк боболарига муносиб бўла олмадилар. Шу сабабли XIX асрнинг ик-

кинчи ярмида хилхонани сув босиб, халқимизнинг энг муътабар аждодларининг хоклари чириб кетди. Сўнгра хилхонадаги кўп буюмлар талон-тарож, 1941 йилнинг июнь ойида эса қабрлар очилиб, уларнинг руҳлари безовта қилиниб, кафанлари, тобутлари, суюклари ҳар томонга сочиб юборилди. Жасадлари бекафан зах ерга қайта кўмилди. Яқинда Темурийлар даврининг катта билимдони, машҳур шарқшунос олим билан учрашганимда, у киши мендан:

— Темурийлар хилхонасининг очилиш сабабини биласизми?— деб сўради.

— Ҳа, биламан,— дедим мен.— Бу тадбир Алишер Навоийнинг 500 йиллик тўйи муносабати билан ўтказилган эди.

У киши боштини чайқаб:

— Бу гапларнинг ҳаммаси бекор. Навоий тўйи бир ниқоб эди, асл мақсад бошқа томонда. Ўзингизга ҳам маълумки, баъзи тарихий манбаларда, Амир Темур катта бойлик билан дафн этилган деган нотўғри маълумотлар учрайди.

Шунда мен айрим нарсаларни тушунгандек бўлдим. 1930 йилларда археолог М. Массон ва инженер Б. Мауэрлар Темурнинг қабри устида ўтказган магнит тадқиқотлари, Темурнинг қабри очиладиган қуни Самарқанд НКВДсининг ходимлари ўта ҳушёр бўлиб қолганликлари, лекин бу воқеа расмий матбуотда негадир ёритилмаганлиги, юқоридаги тахминни тасдиқлагандек бўлади. Шукрким, Амир Темур ҳеч бир бойликсиз, соф мусулмон расм-русумлари билан дафн этилган эди. Бу тадбирларнинг энг бошида турганлар ўз ниятларига ета олмагач, экспедициянинг натижаларига ҳам унчалик эътибор бермадилар.

Кейинги пайтларда матбуотда Самарқанддаги Гўри Амир мақбарасида соҳибқироннинг жасади йўқ деган гаплар айтилди. Менинг ўзим ҳам оғзаки суҳбатларда бу ҳақда бир неча бор эшитдим. Шунинг учун бу муаммони аниқлашга ҳаракат қилиб, кўплаб илмий мақолалар ва архив ҳужжатлари билан танишдим. Ушбу ҳужжатларнинг ҳаммасида мақбарадан қазиб олинган тарихий шахсларнинг жасадлари қайтадан ўз жойига дафн этилди деб ёзилган. 1941 йилги ҳукумат экспедициясига бевосита қатнашган кишилардан ҳозирда икки киши ҳаёт. Улардан бири машҳур кинорежиссёр Малик Ҳаюмов бўлса, иккинчиси, археолог Л. И. Альбаумдир. Уларнинг иккови ҳам Амир Темур мақбарасида қазиниш ишларида қатнашган.

Ойбек номидаги музейнинг илмий ходими, археолог Л. И. Альбаум билан суҳбатлашиб, унга: «Темур ва Темурийлар мақбарага қайта дафн этилганларида, уларнинг қабрларига бош чаноқлари қўйилмаган экан, шу тўғрисида нима дейсиз?»—деб сўрадим. У киши: «Қабрларга Темур ва Темурийларнинг жасадлари қайта дафн этилган пайтда мен урушда эдим, шунинг учун бу жараёни ўз кўзим билан кўрганам йўқ. Лекин урушдан ярадор бўлиб қайтиб келгач экспедиция қатнашчиси, антрополог М. Герасимов билан учрашганимда, ундан кейинги ишлар ҳақида суриштирдим. У менга:

«1941 йили Темур қабрини очиб, ёвуз уруш руҳини қабрдан чиқариб юборган эканмиз, уруш бошланиб кетди. 1942 йилнинг охирида Темур жасадини ўз жойига қайта кўмганимиздан сўнг урушда Совет кўшинларининг кўли балад кела бошлади»,—деб айтган эди. Шунга қараганда, Темур ва Темурийлар ўз қабрларига яхлит дафн этилган. Уларнинг бош чаноқлари қабрларга қўйилмаган деб ёзиш нотўғри бўлади»,—деб жавоб берди.

Темур ва Темурийлар жасадларини антропологик жиҳатдан таҳлил қилган Л. Опанин ўз илмий асарида Мироншоҳнинг бош чаноғи М. Герасимов томонидан Москвага олиб кетилганлиги учун уни текширишнинг иложи бўлмаганлигини ёзган. Табиийки, Москвага фақат Мироншоҳнинг бош чаноғи эмас, Темур, Шоҳрух, Улугбек ва Муҳаммад Султонларнинг ҳам бош чаноқлари олиб кетилган. Лекин бирорта ҳам ҳужжатда бош чаноқларни Москвадан қайтариб олиб келинганлиги ҳақида ёзилмаган. Бу масalani тўлиқ ойдинлаштиришнинг фақат битта йўли бор. Маълумки, ўша пайтда Гўри-Амир мақбарасида олиб борилган қазил ишларининг бутун жараёни кинога олинган. Худди шунингдек, қайта дафн этиш жараёни ҳам кинога тупирилган. Кинорежиссёр М. Қаюмовнинг ёзишича, бу киноленталарнинг ҳаммаси Москвага олиб кетилган ва ҳозирда уларнинг қаерда эканлигини ҳеч ким билмайди. Агарда қайта дафн этиш жараёни аёс этирилган киноленталар топилса, бу муаммага чек қўйилган бўларди. Кўпчилик ўйлаётгандек, Темур қабрини қайта очиб, муаммони ҳал этиш масаласига келсак, бу бизнингча нотўғри бўлади. Бўлар-бўлмасга буюк жаҳонгир қабрини очиб, унинг руҳини безовта қилиш кераксиз ишдир. Шунинг учун қандай бўлмасин ўша даврдаги киноленталарни топишга эришиш керак.

Биз, Ўзбекистон Фанлар Академияси Яҳё Фуломов номли Археология институтининг олимлари, Самарқанд вилоятидаги Ургут туманидаги Мўминобод қишлоғининг жанубидаги тоғ адирларида жойлашган илк ўрта асрларга оид қалъанинг қолдиқларини ўрганаётган пайтимизда, унинг устидан аёл кишининг жасадини ва у билан бирга кўмилган бронзо ойнани топган эдик. Жасаднинг нима учундир бош чаноғи топилмади. Топилган ойнанинг орқасида хитойча иероглифлар битилганлиги учун уни аниқлаш мақсадида Тошкент дорулфундузининг шарқшунослик факультетига олиб бордик. У ерда хитойлик профессор билан танишиб, унга ойнадаги ёзувни ўқитдик. Профессор ойна билан кўмилган жасаднинг бош чаноғи топилмаганлигини эшитиб, қизиқиб қолди ва Хитойдаги бир шафқатсиз одатни гапириб берди.

Хитойдаги ўша одатга кўра, бир кишининг иккинчи бир кишига хусумати бўлсаю, ундан тирикчилига ўч ололмаса, ўлганидан сўнг, қабрини очиб, бошини бошқа жойга олиб бориб ташлар экан. Бу ўч инсоният ўйлаб чиқарган ўчларнинг энг даҳшатлиси, энг ёвузи ҳисобланар экан. Ақидага кўра, ўлган кишининг руҳи фақатгина

бутун турган танага кира олиб ором топарган. Боши танасидан жудо қилнган жасадга эса унинг руҳи кира олмай, абадул-абад нолаю-афғон чекиб, бемакон, беором бўлиб, саргардон кезар экан. Агарда ҳақиқатан ҳам Темурийлар хилхонасидаги буюк боболаримизнинг жасадлари бошсиз бўлса, улардан ким, қайси гуноҳлари учун ўч олди? Нега биз ўч олишларига йўл қўйдик? Юқорида айтиб ўтганимиздек, қабрлар очилаётганида бир қанча суратлар олинган эди. Шу суратлардан бири, мазмунига кўра, киши диққатини ўзига тортади. Суратда бир киши қабрдан олинган бош чаноқни қўлига олиб, аллақандай беўхшов тиржайиб турибди, унинг атрофидагилар ҳам унга мос равишда янада багтарроқ тиржайиб туришибди. Суратнинг орқасига «М. Герасимов қўлида Темурийнинг бош чаноқини ушлаб турибди»,—деб ёзилган.

Темурийлар хилхонасининг очилишига бағишланган ушбу рисо-лани яқунлашдан олдин, айрим таклифларни ўртага ташламоқчимиз. Қарийб бир асрдан зиёд вақт мобайнида рус ва собиқ совет тарихшунослигида Темур ва Темурийларга фақат бир томонлама қараб келишди. Уларнинг тарихидаги урушлар ҳақида ошириб-тошириб гапирилди-ю, Темурийлар фаолиятидаги бунёдкорлик, илму-урфонга чанқоқлик, иқтисодий барқарорлик ҳақида деярли гапирилмади. Бу билан гўёки Турон тарихида юксак маданиятли, қудратли давлат ва сулола бўлмаган деган тасаввур туғдирилди. Яна шуниси жуда ачинарлики, бизда ўтмишни сохталаштириш билан бирга, ўтмишдаги машҳур шахсларга, улар қайси халққа мансуб бўлганликларига қараб муносабат билдириш каби ярамас олағ бўлганди. Бунга энди чек қўйиш керак! Амир Темурни Турон тарихида буюк хизматлари борлигини, яловига «Куч-қудрат — адолат-дадур» деб ёздириб, ўзи ҳам шу сўзга амал қилганлигини тан олин-нинг вақти келди.

* * *

Азиз ўқувчилар! Спз 1941 йилнинг июн ойида Темурийларнинг охиратларини топташ борасида давлат миқёсида қилинган бир тадбирнинг тафсилотлари билан танишдингиз. Кўнглингизда: Нега? Нима учун?—деган саволлар пайдо бўлгандир. Бу саволлар менинг ҳам кўнглимдан бир неча марта ўтган. Бугунга келиб бу саволларга жавоб топилмоқда. Темурийларнинг қабрларини очиб, уларнинг руҳларини чирқиратиш собиқ совет раҳбарларининг олиб борган сиёсатининг бир кўринишидир. Улар учун ҳеч қандай муқаддас нарса йўқ эди. Улар ҳеч бир иккилашмай муқаддас китобларни ўтда ёқдилар, масжид ва мадрасаларни вайрон қилдилар, қабрлардан жасадларни ковлаб олдилар. Халқларни ўз томирларидан ажратиб, манқурт тўдаларга айлантирдилар ва оқибатда ўзлари ҳам шу сиё-

сатларининг қурбони бўлдилар. Уларнинг ҳам жасақлари қабрдан қабрга сарсон бўлди, айримларига қабр ҳам nasib бўлмади.

Шу ўринда кишини бир савол ўйлантиради. Нега Амир Темур ўзига ва авлодларига ҳашаматли мақбара қурдириб, унда тинчгина ётишни ният қилди? Соҳибқирон кўҳна тарихда бўлиб ўтган воқеалардан беҳабармиди? Амир Темур, саҳройи Осийдан чиқиб Узоқ Оврўпоёнинг машҳур шаҳарлари кўчаларидан ғолибона от чоштириб ўтган хунлар шоҳи Атилланинг ўз жасақини барчанинг кўзидан яшириб, махфий қилишларини васият қилганлигидан, Шарқ ва Ғарб маданиятини ва халқларини қоршатириб, ягона империя тузишни мақсад қилиб, Македониядан Осий томонга йўлга чиққан ва Спирдарё қирғоғига етиб келган жаҳонгир Искандар Зулқарнайн вафот этгач, унинг жасади талаш бўлиб, охиратда қабри ҳам номаълум бўлиб қолганлигидан, Хуросондаги салжуқлар ҳукмдори Султон Санжарнинг қабрини мўғуллар ағдар-тўнтар қилиб ташлаганликларидан, минг-минглаб одамларни ўлимга маҳкум этишда киприк ҳам қоқмаган, аммо ўзининг ўлими яқинлашганда талвасага тушиб, ўғилларига жасақини ҳеч ким тополмайдиган қилиб кўмишни васият қилган Чингизхон қисматида беҳабармиди?

Ўйк, у салоҳиятли ва донишманд давлат арбоби сифатида Шарқ ва Ғарбда яшаб ўтган фотиҳлар ва ҳукмдорларнинг охиратлари билан боғлиқ барча гаплардан хабардор эди. Лекин соҳибқирон Туронда қудратли давлат яратиб, уни мукамал тартиб-қоидалар билан таъминлаганлиги учун ўз охиратидан кўнгли тўқ эди. Қолаверса, у бирор жойда, бирон кишининг қабрини очиб ҳақоратламаган эди, аксинча, оёғи етган ерда азиз-авлиёларнинг қабрлари устига улугвор мақбаралар қурдириб, соҳибқироннинг кўнгли таскин топган эди. Аммо тарихнинг ҳукми бошқача бўлди. Темурийлар ўз тахтларини бошқаларга бўшатиб бердилар. Лекин Темурийлардан сўнг Самарқанд тахтига ўтирган бирор-бир ҳукмдор Гўри Амир хилхонасини таҳқирламади. Аксинча, улар ўз имкониятлари даражасида хилхонани таъмирладилар ва унга ғамхўрлик қилдилар. Темурийлар хилхонаси узоқ асрлар давомида Самарқанднинг энг муқаддас зиёратгоҳи бўлиб қолди.

XX асрнинг 30—40-йилларида ҳам Туркистоннинг истиқболи ва озодлиги йўлида ўз жонларини тиккан кўнгина ватанпарварлар Турон султони, Туркийлар давлатининг қудратли қуёши Амир Темур Кўрагоннинг муқаддас қабри устида қасам ичганлар.

Аммо, 1941 йилда Темурийларнинг руҳларини безовта қилишга журъат қилувчилар топилди. Бирлари арбоб, бирлари олим бўлган бу кимсалар соҳибқирон қабрини очиб, унинг руҳини безовта қилди.

Хайриятки, 1991 йилнинг кузига келиб Амир Темурнинг юрти узра яна эрк қуёши порлади. Бир асрдан зиёд давом этган истибдоддан сўнг халқимиз ўз ўтмиши ва келажагига эгалик қила бошла-

ди. Шу туфайли соҳибқирон Амир Темур ҳам ўзининг ҳақли қадри-ни топди.

Ўзбекистон Республикасининг Президенти И. А. Каримов 1994 йилнинг декабрь ойида Вазирлар Маҳкамасининг «Соҳибқирон Амир Темур таваллудининг 660 йиллигини нишонлаш ҳақидаги» қарорига имзо чекди. 1996 йил — «Амир Темур йили» деб эълон қилинди. Бу қарорлар буюк бобомизнинг тарихий хизматларини муносиб баҳолаганлиги билан ҳам муҳимдир.

Самарқанддаги Гўри Амир хилхонасида соҳибқирон бобомиз пири, ўғиллари ва набиралари билан мангу уйқуда ётибдилар. Юртимизнинг озодлиги барқарор ва улугларимизнинг уйқулари тинч бўлғай, иншолло.

«Раббано атино фид дунё ҳасанатан ва фил охирати ҳасанатан ва қино азобан нор».

М У Н Д А Р И Ж А

Муҳаррирдан	3
Муқаддима	6
Экспедиция қундалигидан	9
Мироншоҳ қабрининг очилиши	9
Шохрух Мирзо қабрини очилиши	14
Мирзо Улуғбек қабрини очилиши	18
Амир Темур қабрини очилиши	24
Муҳаммад Султон қабрини очилиши	37
Бибихоним қабрининг очилиши	39
Очилмаган қабрлар	43
Қабртошдаги ёзувлар	45
Хилхонадаги қазилмалар яқуни	49
Амир Темурнинг биринчи хилхонаси	58
Қадимги жаҳонгирлар қандай дафн этилганлар?	62
Қадимги туронликларнинг дафн маросимлари	66
Темурийлар хилхонасининг барпо этилиши	67

Тарихий-публицистик жанр
АМРИДДИН БЕРДИМУРОДОВ
ГҲРИ АМИР МАҚБАРАСИ
Ўзбек тилида

Мухаррир Илҳом Зойир

Мусаввир Темур Саъдулло

Тартибловчи муҳаррир Мирзиёд Олим

ИБ № 138

Теришга берилди. 16.01.1996 й. Босишга рухсат этилди 06.02.1996 й. Бичими 60x84^{1/16}. Шартли босма табоғи 4,65. Нашр босма табоғи 7,0. Адади 10.000 нусхада. Баҳоси шартнома асосида. Буюртма №221.

Ўзбекистон Республикаси Давлат Матбуот қўмитасининг Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, Тошкент — 700129.
Навий кўчаси, 30-уй. Шартнома №39/95.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг Тошкент китоб-журнал фабрикасида chop этилди. Тошкент — 700194, Юнусобод даҳаси, Муродов кўчаси 1-уй.

**Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти
1996 йилда қуйидаги китобларни нашр этади:**

Жамоа. «Буюк сиймолар, алломалар». Тўплам. 2-китоби.

**Бўрибой Аҳмедов. «Амир Темур». Тарихий роман.
(Рус тилида).**

Ҳабиб Нуъмон. «Ёшликда берган кўнгил». Қисса.

Фитрат. «Бедил». Бадиа.

**Бўрибой Аҳмедов. «Соҳибқирон Темур». Рисола.
(Ўз., рус., инг., тилида).**

П. Зоҳидов. «Муқаддас меъморий зиёратгоҳлар».